

Motief en norm

Pieter Wisse

opzet

Terdege besef ik zinloos bezig te zijn. In overdrachtelijke zin graaf ik een boek op waarmee de auteur een m.i. onverminderd actuele, belangrijke boodschap brengt. Ik noem het opgraving, omdat mij althans niets bekend is van tegenwoordig zelfs maar de minste aandacht ervoor. Die geef ik er wèl aan. Ik doorloop het desbetreffende boek. Als ware het een wandeling met de auteur knoop ik een intensief gesprek met haar of hem aan. Want natuurlijk begrijp ik een en ander niet. Ook dwaal ik af en toe in gedachten nogal af en geloof het allemaal wel wat er staat. Of ben ik het er zodanig niet mee eens, dat erop inhaken vruchteloos lijkt terwijl het er voor de boodschap niet of nauwelijks toe doet. Wat zou ik me nodeloos druk maken? Verder heb ik nog wel wat ideeën die volgens mij opbouwend verder gaan, de boodschap versterken enzovoort. Omdat de auteur niet terug kan praten, ben ik daar inderdaad niet bescheiden mee. Van dat alles houd ik gaandeweg een verslag bij. Zo zonder weerwoord is het een monoloog met (veel) citaten. Vooral naar de aard van het onderwerp van gesprek is mijn opstel inderdaad niet zo eenvoudig te volgen. In de eerste plaats is dat boek natuurlijk al niet toevallig in vergetelheid geraakt. Daar gaat het dus dubbel mis. Ik faal om het oorspronkelijke boek een huidig, alweer wat groter publiek te bezorgen. En voor dit opstel bezegel ik het lot van onmiddellijke obscuriteit.¹ Het zij zo. Een eenvoudiger verhaal zou niet kloppen. Wie weet hoor ik er ooit tòch iets van.

ontmoeting

Waarom vind ik *Norm en handeling*,² een boek uit 1957 van Jan Glastra van Loon (1920-2001), zo mogelijk nog extra dringend actueel? Dat komt concreet door stagnerende, regelmatig averechtse veranderingen in de Nederlandse infrastructurele voorzieningen voor informatieverkeer, dwz ter facilitering van maatschappelijk verkeer. En een m.i. vergaand passende verkeersopvatting is precies wat Glastra van Loon al presenteert en uitvoerig van grondslagen voorziet. Kort in mijn woorden samengevat, elke handeling is een verkeershandeling; een norm helpt subjecten bij afstemming van handelingen. In het bijzonder op het subjectieve kenvermogen gaat Glastra van Loon daarom in. Volgens mij kan en moet dat voor werkende infrastructuur echter nòg stelselmatiger.

wandeling

Volgens mijn taalopvatting is èlk teken een verzoek tot inschikkelijkheid.³ Zo is zelfs èlk teken uitdrukking van wat jij “een norm of regel” noemt.⁴ Want zoals jij aangeeft,⁵ daarvan is de functie [...] het vóorschrijven van bepaalde handelingen aan bepaalde individuen.⁶

¹ Voor méér opstellen, zie www.wisse.cc

² J.F. Glastra van Loon, *Norm en handeling, bijdrage tot een kentheoretische fundering der sociale wetenschappen*, De Erven F. Bohn N.V., 1957.

³ Vertaling van de slogan die ik oorspronkelijk in het Engels, every sign is a request for compliance, opnam in *Semiosis & Sign Exchange, design for a subjective situationism*, Information Dynamics, 2002.

⁴ *Norm en handeling*, p. 1. Deels het karakter van een samenvatting van *Norm en handeling* gaf Glastra van Loon aan zijn de bundel *De eenheid van het handelen: Opstellen over recht en filosofie* (Boom, 1980).

⁵ Daar komt Glastra van Loon later op terug, waar hij norm vergelijkt met bevel. Ik zie daartussen echter geen principieel onderscheid, wat ik verderop ook toelicht, zodat zijn aanzet wat mij betreft overeind blijft.

⁶ *Norm en handeling*, p. 1.

Dat roept voor jou de vraag op naar

overeenstemming tussen norm en handeling.⁷

Door mijn algemenere insteek kan ik er de navenant algemenere vraag naar overeenstemming tussen teken en handeling van maken. En dat is dan niets anders dan *waarom* het met zgn semiosis draait.

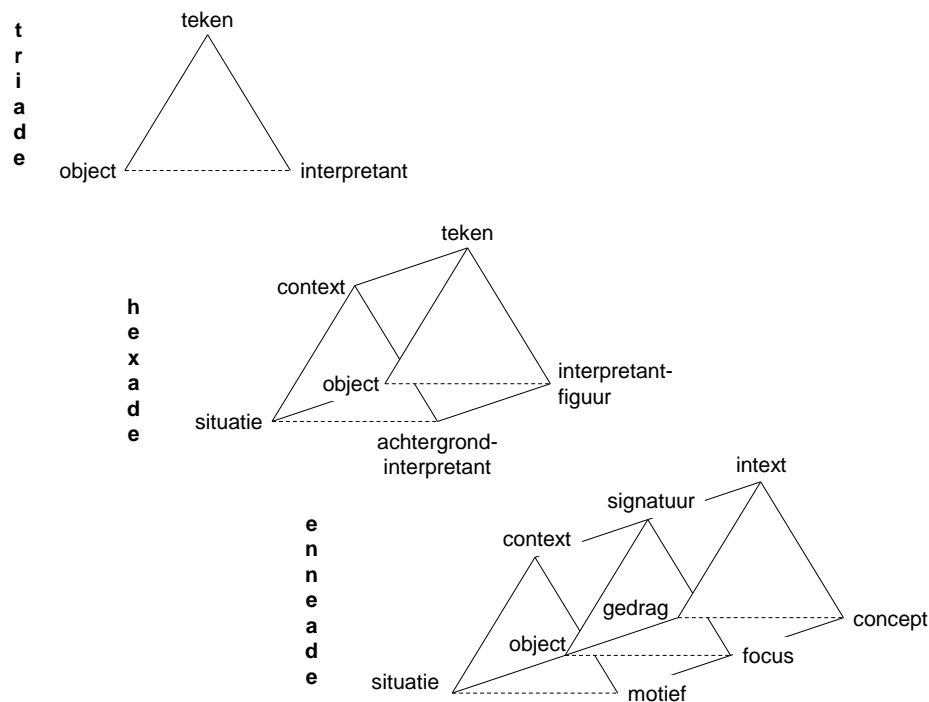
Ook jij begint algemeen. Jij voorziet

begripsmoeilijkheden [...] wanneer men stelt dat er overeenstemming is tussen een ding en een voorstelling van een ding.⁸

Dat komt omdat

[d]e termen van deze relatie: ding en voorstelling (van een ding), [...] van zo radicaal verschillende soort [zijn].⁹

Charles Peirce (1839-1914) maakt voor wat jij als voorstelling aanneemt, nòg een radicaal onderscheid, te weten tussen teken en interpretant. Met ding (lees ook: object) levert dat zijn semiotische triade op. De elementen zijn en blijven onderling principieel verschillend en zijn en blijven door hun onlosmakelijke relaties door dynamiek gekenmerkt. In formele zin laat Peirce grond er echter nog wat bijhangen. Mede daarin zag ik aanleiding om zijn triade via een hexade tot een enneade te differentiëren.¹⁰ Die ontwikkeling heb ik hier in figuur 1 samengevat.

figuur 1: basisschema van semiosis, van triade via hexade tot enneade.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Zie hoofdstukken 2 en 4 in *Semiosis & Sign Exchange*.

Het axiomatische schema van Peirce voldoet reeds voor de stelling dat

wij in de verschijnselen handelingen als subjectieve verrichtingen van andere verschijnselen (als juist *niet* handelingen) kunnen onderscheiden.¹¹

Want het ene element is *niet* één van de andere elementen. De enneade maakt zulk onderscheid niet zozeer aannemelijker, maar gemakkelijker herkenbaar.

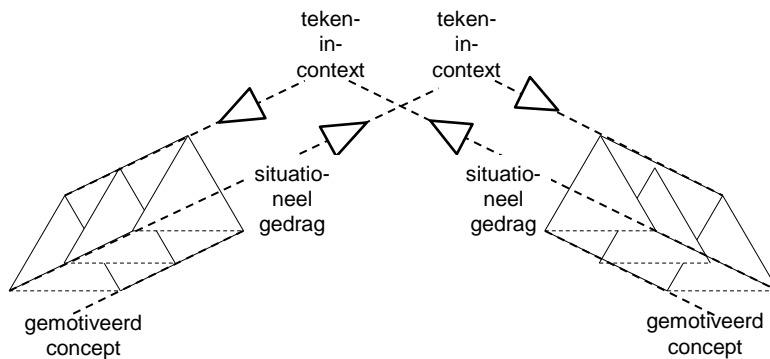
De kenmerkende dynamiek van semiosis laat zich schetsen als dia-enneadische wisselwerking, zoals figuur 2 toont.¹² Dat schema illustreert, zoals jij feitelijk al stelt, dat

het subject [...] die onderscheiding bij iedere stap [maakt,] hij is met iedere handeling méé gegeven.¹³

Volgens mij onderschat jij echter nog de werking van aandacht (zie daarvoor het element focus). Jij meent dat het maken van

die onderscheiding [...] in eerste instantie slechts impliciet¹⁴

gebeurt. Daarentegen blijft wisseling van focus tot focus doorgaans onmerkbaar en aldus onbewust. Maar máken doet elk subject haar.

figuur 2: semiosis is overgankelijk, met de schijn van overeenkomst door differentiële correspondentie.

En, inderdaad,

[w]ij maken die onderscheiding bovendien niet alleen ieder t.a.v. onze eigen handelingen, maar ook t.a.v. de handelingen van anderen, met wie wij handelen.¹⁵

Jij vindt dan kenmerkend, dat

[v]erhoudingen tussen handelingen [...] (door normen) [worden] *geregeld*.¹⁶

Mijn algemenere idee is (dus) dat de één met een gemotiveerd concept de ander tot inschikkelijk gedrag probeert te bewegen, *noodzakelijkerwijs* via een teken-in-context. Voor de één manifesteert het gedrag van de ander zich netzo noodzakelijk eveneens als teken, mede onder invloed waarvan de één van gemotiveerd concept ver-ander-t, enzovoort, over en weer. Onder de specifiekere noemer van norm doe jij een andere veronderstelling. Althans,

¹¹ *Norm en handeling*, p. 6.

¹² Oorspronkelijk gepubliceerd in *Dia-enneadic framework for information concepts* (2003).

¹³ *Norm en handeling*, p. 6.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, pp. 6-7.

¹⁶ *Ibid.*, p. 7. Hierin ziet Glastra van Loon het kenmerkende verschil tussen norm en bevel. Ik vind dat dus reuze meevallen ... Zoals gezegd, zie verderop.

voorzover ik jou begrijp, weet een subject met voorrang van regeling van handelingen. Volgens jou is het op die basis, dat

verhoudingen tussen andere verschijnselen worden (objectiverend, specificerend) *geordend*.¹⁷

In eneadische termen is dat (pas) aan de orde, zodra motieven van het subject in kwestie in ... overeenstemming zijn met normen. Tot een motief behoren concepten, met de overgang van een gemotiveerd concept naar situationeel gedrag. Nota bene, zulke overgangen zijn voor mij – in navolging van Peirce – axiomatisch. Zeg ook maar dat ik niet kan uitleggen hoe dat allemaal werkt. En aan – een resultaat van – situationeel gedrag valt af te lezen, met alle vertekening van dien, hoe “geregeld” het veronderstelde motief, met alle ver-focus-ing door semiosis, daadwèrkelijk ... was. Aan die vertekening is natuurlijk dan weer het desbetreffende motief van het andere subject debet.

Ik besef dat het ingewikkeld klinkt. Maar als je figuur 2 er bijhoudt, valt het reuze mee.

Voor jou is

[h]et beslissende punt [...], dat de verhouding tussen normen en handelingen niet vergeleken kan worden met die tussen natuurwetten en objectieve gebeurtenissen.¹⁸

Jouw redenering vind ik echter nodeloos circulair. Die valt m.i. te vermijden met semiotische axiomatic. Daar hoort nu eenmaal een kenmerkende oorzakelijkheid bij. Voor drie oorzaaksoorten kunnen we trouwens al terecht bij Arthur Schopenhauer (1788-1860) en in dat opzicht heeft ook hij stellig voorgangers.

De veronderstelling van elke oorzaak, dus ongeacht zijn soort, leidt tot de vraag naar het onderscheid met resp. naar overgang tot een gevolg. Voor – klassieke – natuurwetten is gevolg energetisch gelijk aan oorzaak. Dat verandert met cybernetica. De oorzaak wordt opgevat als een prikkel. Wat reageert geldt nog steeds als een object, maar brengt – verder - ‘als het ware’ zijn eigen vaste reactiepatronen plus energie in om ze uit te voeren mee. Op een teken als oorzaak reageert een subject, maar tegelijk ageert het subject door eigen motieven. Het (re)actiepatroon is nu het gemotiveerde concept en uiteraard moet het subject zich ernaar kunnen gedragen (en hoe het subject zich kàn gedragen telt veranderlijk mee voor conceptvorming, kortom, allemaal semiosis). Ondanks jouw nadruk op teken, krijg ik nergens de indruk dat jij er een typische oorzaaksoort aan verbindt. Jij wijst onderscheid af

tussen een subjectieve wil als oorzaak en een handeling als gevolg van die wil.¹⁹

Maar vergeet niet dat het aanwijzen van onderscheid annex overgang tussen oorzaak en gevolg voor elke oorzaaksoort problematisch is. Wáár gebeurt ‘het’ precies? Dat is en blijft er onoplosbaar irrationeel aan, vandaar het karakter als aanname.

Volgens mij berust jouw afwijzing op het onderscheid dat je wèl handhaaft, namelijk tussen (de) wil en (het) kenvermogen. Dat wijs ik dan weer af. Juist door wil onder de noemer van motief – als je dat omgekeerd wilt vind ik het ook prima, want principieel is er (dus) géén verschil – als een onlosmakelijk element van semiosis te beschouwen is desbetreffende oorzakelijkheid aannemelijk resp. aangenomen.

Hoe dan ook, jij wijst het idee af, dat normen

vóórschrijven, wat werkelijk behoort te zijn.²⁰

¹⁷ *Norm en handeling*, p. 7.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*, p. 243.

²⁰ *Ibid.*, p. 7.

Maar voordat jij er nader op ingaat, wijs je op verband met
de kentheoretische fundering der sociale wetenschappen.²¹

Want ook daarvoor

zullen [...] bepaalde verschijnselen als handelingen met bepaalde betekenissen kenbaar moeten zijn.²²

Wat mij betreft is dat gewoon erkenning van teken als karakteristieke oorzaaksoort en semiotiek als passend referentiekader. Dat gaat overigens – veel – verder dan wat traditioneel voor sociale wetenschappen doorgaat. Er zijn zoveel méér verschijnselen pas zinvol te duiden enz. onder aanname van dia-enneadische dynamiek.

Gelet op jouw aandacht voor normen handhaaf jij een beperktere opvatting, waarbij het je gaat om

een bepaling van handelingen [...] met deze of gene normatief bepaalde betekenissen.²³

Ik rek dat netzo gemakkelijk weer op door erop te wijzen dat in het geval van betekenis oorzakelijkheid door tekens aan de orde is. Het beoogde gevolg van een teken is inschikkelijkheid. Dat betreft dus gedrag, en gedrag ‘komt’ onlosmakelijk ‘door’ een eigen motief van de ànder. Dat is dus waar de één met zijn (lees steeds ook: haar) teken op mikt, te weten activering wat de ànder ervaart als motief annex norm met bijhorend concept waarmee de ànder, indien hij (lees ook steeds: zij) ernaar handelt, het door de één beoogde (gedrags)gevolg aan diens (teken)oorzaak geeft. Echter, welk gevolg een teken daadwerkelijk heeft, ... resulteert uit semiosis door de ànder. Zo van, er gaat een vreemd ingrediënt in en komt er een eigen gerecht uit. Vaak wordt een teken trouwens niet eens opgemerkt.

Sociale wetenschap, zo stel jij, omvat het

volgens een ontwerp *ordenen* van verschijnselen.²⁴ [...] Hiervoor is noodzakelijk, verklaar je wat verderop,

dat handelingen naar de betekenis die zij krachtens een bepaald normenstelsel hebben in hun verhouding tot andere handelingen, worden ‘begrepen.’²⁵

Hoe lukt dat? Volgens jou doordat

men die betekenis *leert kennen* in een proces van (actueel of virtueel) samenhandelen[, kortom,] deze kennis is een ‘kunde’.²⁶

Met de verbijzondering die jij toevoegt, ben ik het grondig òneens. Dankzij het semiotische referentiekader met dia-enneade kan ik dat vlot verklaren. Volgens jou betreft

het kennen van de betekenis van handelingen (van anderen) [...] met name niet een vorm van ‘empathie’ of ‘Einfühlung’ in de intenties of bewustzijnsinhouden van de subjecten dier handelingen.²⁷

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*, pp. 7-8.

²⁴ *Ibid.*, p. 8.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

Ik meen daarentegen dat het precies op die manier wèl gebeurt, zelfs *nooit* anders,²⁸ dus

dat men het subjectieve gevoels- en geestesleven van de ander moet kennen om zijn handelingen te kunnen begrijpen.²⁹

Wanneer jij soms bedoelt dat zulk “kennen” in natuurwettelijke zin onmogelijk is, ben ik het weer volstrekt met je eens. Maar “leert kennen” kan nooit anders dan door ontwikkeling van een eigen gemotiveerd concept dat mede interpretatie behelst van wat de één achter het teken van de ander veronderstelt als gemotiveerd concept. Dat niemand zich daarvan bewust kan zijn, is weer iets anders.

Met het interpretatie-element focus suggereer ik een visuele analogie. Dankzij focus ziet een kijker een – ander – onderwerp scherp, maar als kijker ziet hij zichzelf juist ... niet. Hij bevindt zich immers aan de ene kant van de focus. Voor het onderwerp in kwestie moet het bijbehorende motief daarom een vermoeden enz. blijven. Door de poging dat motief op zijn beurt als onderwerp ‘in beeld’ te krijgen is het ... géén motief meer, maar alweer een ander onderwerp ... volgens een dienovereenkomstig ander motief. Het heeft dus helemaal geen zin om hoop te vestigen op een, zeg maar, afocale positie waaruit het subject zichzelf als subject inclusief zijn motieven als motieven kan doorzien.

De crux van het subject is zijn varifocus, en daar houdt het op (maar is natuurlijk heel wat). Hoe motief zich principieel onttrekt aan conceptualisering als motief zelf is precies waarom het onmogelijk is

dat het principe volgens hetwelk ‘de werkelijkheid’ is opgebouwd of functioneert, zelf onmiddellijk en met onmiddellijke evidentie gekend [kan] worden.³⁰

Dit kan m.i. dan weer dienen ter bevestiging van jouw insteek,

dat de subject-objectverhouding [g]een op zichzelf bepaalde, vaststaande verhouding is.³¹

Jij stelt dat

[d]e mens [...] steeds in een dubbele verhouding tot de werkelijkheid [staat], [want e]nerzijds kan het subject *ieder* verschijnsel als object bepalen [...], anderzijds kan het *ieder* verschijnsel [...] als instrument in zijn subjectieve handelen opnemen.³²

De enneade spitst niet alleen noemens toe dat voor ieder semiotisch levend wezen, klopt, dus ook voor een mens

[z]ijn verhouding tot de werkelijkheid [...] een telkens opnieuw te bepalen verhouding [is],³³

maar biedt tevens een verklaring hoe dat consequent werkt (mits je kunt ‘leven’ met onbepaaldheid van overgangen tussen wat volgens de enneade dimensies zijn). Door een veranderlijk motief geldt (de) werkelijkheid steeds slechts gedeeltelijk relevant: situatie. Het is zoals jij beweert, ofwel zo

²⁸ Zie hoofdstukken 7 en 8 in *Semiosis & Sign Exchange*.

²⁹ *Norm en handeling*, p. 8.

³⁰ *Ibid*, p.34. Op p. 204 stelt Glastra van Loon, dat wij “niet [...] de gronden, waarop de onmiddellijke kenbaarheid en normatieve kracht van het handelen berust, [kunnen] blootleggen.” Wie (p. 205) “het subjectieve handelen tot een objectief gebeuren [probeert] te reduceren[, ...] tekent daarbij in feite het doodvonnis over het wetenschappelijke onderzoek.”

³¹ *Norm en handeling*, p. 9.

³² *Ibid*.

³³ *Ibid*.

behoudt men de mogelijkheid het handelen als een verschijnende, phenomenaal gegeven subjectieve handeling een plaats te geven [...] en wel als telkens zich vernieuwende bepaling der subject-objectverhouding.³⁴

Subjectief situationisme zoals ik dat opvat, sluit a priori waarheid uit, laat staan als absoluut geldig. Er blijft de netzo onvermijdelijk subjectief-situationele toets over, of het ene gedrag als oorzaak ànder gedrag tot gevolg heeft. Om de ervaring resp. het a posteriori oordeel van succes waarheid te noemen vind ik echter verwarrend. Ik wil eigenlijk maar zeggen, dat dia-enneadische semiotiek wat mij betreft als gedragspraktisch overzicht bedoeld is. Daarmee gaan onlosmakelijk ken- en tekenelementen gepaard. Zeg ook maar dat semiotiek (tekenleer) op deze door-en-door pragmatische manier tegelijk kennis- en zijnsleer is. (Ook) hun orde is er een van onlosmakelijke verwevenheid met elkaar.

Jouw insteek is vooralsnog wat strikter kentheoretisch. Verwevenheid met zijns- en tekenleer zie in elk geval niet zo uit de verf komen. De vraag is dan, of jij het hebt over wat als handeling kenbaar is, of over wat een subject kent als hij handelt. Dia-enneadisch gezien vallen de antwoorden echter prompt eenvoudig samen: een gemotiveerd concept betreft situationeel gedrag. Dat laat zich duiden als evolutionair ‘antwoord’ op de opgave van – omgang met – variëteit. Een gevolg dáárvan is dan weer prompt een wedloop, omdat variëteit daardoor groeit.

In een – ik wijs er toch maar even op, dankzij empathie – doordringende, heldere en opbouwende kritiek op wat jij de bewustzijnstheorie van Immanuel Kant (1724-1804) noemt, suggereer jij

een meervoud van vormen [...], waarin het subject zich als *ken*-subject kan constitueren.³⁵

Een principiëlere uitdrukking vind ik dat elk gemotiveerd concept een differentieel doe-subject betreft.³⁶ Met jouw agendering

van het probleem van de constituering van het ‘ik’ als praktisch subject³⁷

stem ik volledig in. Jouw

stelling, dat er een meervoud zou zijn van principieel gelijkwaardige en náást elkaar mogelijke vormen³⁸

deel ik echter niet. Dat zit wat ingewikkelder. De bijbehorende – semiotische – relativiteitstheorie ligt ten grondslag aan de modelleermethode/-taal Metapatroon (Engels: Metapattern).³⁹

³⁴ *Ibid*, p. 10.

³⁵ *Ibid*, p. 27.

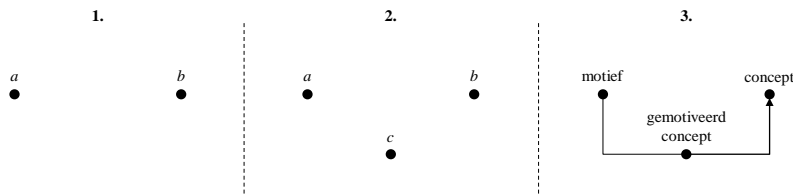
³⁶ In *De eenheid van het handelen* herhaalt Glastra van Loon zijn (p. 23) “negatief antwoord op de vraag of de mens een zijn identiteit in zichzelf bezittend subject is. [...] Eén consequentie [daar]van [...] is dat het ontbreken van eenheid, de gebrokenheid en pluriformiteit van onze ervaring [...] inherent is aan het menselijk bestaan. Het ontbreken van die eenheid moet dus niet worden beschouwd als een afwijking.”

³⁷ *Norm en handeling*, p. 27.

³⁸ *Ibid*.

³⁹ Nog zonder eigenaam ervoor gaf ik in 1991 de eerste uitleg in *Multicontextueel paradigma voor objectgerichtheid: naar de vijfde objectvorm voor flexibiliteit van informatievoorziening*. Eind 2000 verscheen mijn boek *Metapattern: context and time in information models* (Addison-Wesley, 2001). In 2002 volgde een beperkte wijziging van de visuele notatie, zie *Metapattern, development of notation*. Vanaf 2010 houd ik *Metapatroon, handboek stelselmatig informatieverkeer* bij als rubrieksgewijze verzameling citaten met bronverwijzingen.

Hier beperk ik me tot summiere uitleg. Neem twee punten, *a* en *b*. Een derde punt, *c*, kan een relatie ertussen vormen. Dat vertegenwoordigt een gemotiveerd concept, indien die relatie het ene oorsprongspunt focust als motief en het andere als concept (figuur 3).

figuur 3: beginsel van semiotische relativiteitstheorie.

Deze focusdynamiek ‘werkt’ tussen willekeurige punten. Op zijn beurt kan – wat ontstond als – een gemotiveerd concept dienen als oorsprongspunt in de hoedanigheid van motief en/of concept, enzovoort. In de voor Metapatroon gekozen modelleeroriëntatie gaan zulke – verdere – verbijzonderingen naar beneden. Omgekeerd bekeken moeten zowel motief als concept resultaat van eerdere verbijzonderingen zijn, ofwel ook op hun beurt gemotiveerde concepten. Zulke verbijzonderingen in termen van herleiding tot oorsprongspunten zijn naar boven gericht. Ter vermijding van oneindige regressie moet in die richting een convergerende grens getrokken zijn: horizon.⁴⁰

Wat geldt als beweegbaar, hangt er wederom vanaf. Verandert de horizon van een subject met zijn gemotiveerde concepten? Of wordt de horizon opgevat als bestaanscontinuïteit van het subject dat niet anders dan differentieel kan handelen volgens – dynamiek van – tegelijk onderling door-en-door verweven gemotiveerde concepten? Hoe dan ook, hoewel ik (ook) over de ordening van het – om het pleonastisch te zeggen – gedragsgerichte kenvermogen anders denk dan jij, deel ik je mening dat

de theoretische activiteit van de mens [... door] veelvormigheid

is gekenmerkt en dat daarom

niet [...] de éne vaste richtlijn kan worden afgeleid, waarnaar de mens de mens zich als een in redelijkheid vrij wezen zou hebben te richten.⁴¹

Nota bene, aan wat jij duidt als “veelvormigheid” zie ik wèl een, vooruit, “vaste richtlijn” ten grondslag liggen. Dat is het recursieve relativiteitsbeginsel. Als zodanig kan het (pas) een metaregel heten (en vestigt wat ik stelsellogica noem). Wie dat voor absolute waar(heid) houdt, en ik doe dat dus maar liever niet, genereert de paradox dat hij dient ter relativering à la subjectief situationisme. Om ieder misverstand te vermijden, ja, ik begrijp je goed, nee, jij houdt er evenmin een absoluut waarheidsbeginsel op na, integendeel.

Op die metaregel ben ik niet gekomen vanwege noodzakelijkheid. Ik zocht naar een manier om onbegrensde variëteit te beschrijven. Daardoor kwam ik op het idee van context en vervolgens op dat van herhaling van contextuele verbijzondering. Dat blijkt prima te voldoen, dus waarom niet? Jij stelt echter

⁴⁰ Om de verbijzonderingsmethode uniform te houden geldt de horizon, wat typisch voor een formeel noodzakelijke grenswaarde is, als het ene dat bij wijze van uitzondering tevens het andere is. In dat punt komen dan alle reguliere verbijzonderingen samen, al dan niet via tussenstappen (recursie). In Glastra van Loons termen, zoals ik ze al aanhaalde, is de horizon dan niet één vorm onder het “meervoud van vormen [...] waarin het subject zich kan constitueren,” maar door het samenvallen van het ene en het andere daarentegen leég verondersteld – anders slaagt hun samenloop ook niet – om dat meervoud onderling te laten samenhangen. Dat klinkt inderdaad irrationeel, maar blijkt axiomatisch uiterst krachtig.

⁴¹ *Norm en handeling*, p. 27.

dat de constante factor [...] onmisbaar is voor de mogelijkheid van het kennen van orde in een fenomenale werkelijkheid.⁴²

Dat lijkt mij nodeloos zwaar aangezet. Waarom dat zou *moeten*, ontgaat me. Maar dankzij een kennelijk vergaand houdbaar idee à la dia-enneade en Metapatroon van en voor zo'n "constante factor" kan iedereen ook vèrdere voorstellingen maken (en ernaar handelen).

De benoeming resp. erkenning van het differentiële subject als gedrager (lees ook: handelaar) bevestigt dat het subject spreekwoordelijk steeds slechts één af andere schaduw van zichzelf 'ziet.' Hij kan er onmogelijk overheen springen en zichzelf totaal ervaren. Enkele mislukte waagsprongen, maar dan moet iedereen er ook mee ophouden, zijn echter belangrijk om ons van het bestaan van die grenzen bewust te doen zijn.⁴³

Wat wij kunnen leren, is meer besef van de verscheidenheid aan schaduwen en dat, als we springen, we gewoon een andere schaduw moeten verwachten. Het is op dit punt dat jij je kentheoretische insteek bijstelt. De relevante

activiteit [is] niet gelegen [...] in het vermeerderen en uitbreiden van onze kennisinhouden, maar veeleer in het manifest maken van de *vorm* van onze redelijke natuur.⁴⁴

Daarvoor

vinden wij [...] een positieve maatstaf [...] niet in het theoretische, maar in het praktische gebruik van de rede, niet in de objecten van het kennen, maar in het handelen van het subject.⁴⁵

Dit laat onverlet, dat jij 'iets' waarheid blijft noemen. Jij maakt er

de gezindheid [van waarin] zich dan het subject als een uit vrijheid, spontaan handelend wezen [constitueert].⁴⁶

Tja, wat is subjectieve vrijheid? Jouw verhaal klinkt nòg consequenter zònder enig beroep op waarheid en wat zich volgens jou ernaar plooit. Ik meen overigens wel te begrijpen waarop (ook) jij m.i. terecht uit bent: Hoe kunnen we van elkaars handelingen, ofwel door de één in ook nogeens wisselende relatie tot de ànder, redelijk de maat nemen èn geven in en voor samenleving? Wat doen 'we' zònder

kennis [die] universeel geldig, volstrekt zeker en noodzakelijk [is?]⁴⁷

Wat ik met metaregel bedoel, is volgens mij wat jij eerder oppert als "constante factor," door jou nader toegelicht als wat Kant beschouwt als

de eenheid en de onveranderlijke vorm van de ken-activiteit van het subject. Die functionele eenheid van het subject *in* zijn werkzaamheid is [...] onmiddellijk gegeven.⁴⁸

⁴² *Ibid*, p. 34.

⁴³ *Ibid*, p. 28. De metafoer van de schaduw heb ik toegevoegd, waarbij ik ook aan Plato's allegorie van de grot denk; zie mijn opstel *Platoonse bewegingsleer voor ontwerpers* (2014). Voorts merk ik in dit verband op dat stellingen in de eerste persoon meervoud (wij, ons) m.i. nodeloos verwarrend zijn. Het moet onmiskenbaar duidelijk zijn dat steeds een ènkel subject bedoeld is, niet een collectief van subjecten. Om echter de tekenlijn van de aangehaalde auteur soepel te vervolgen, zie ik mij helaas vaak genoodzaakt dat vage meervoud voort te zetten.

⁴⁴ *Norm en handeling*, p. 28.

⁴⁵ *Ibid*, p. 29.

⁴⁶ *Ibid*.

⁴⁷ *Ibid*, p. 31.

Jij voegt als Kants opvatting eraan toe:

Deze eenheid is dus ook niet zelf geconstitueerd, dus niet verder herleidbaar, dus niet kenbaar.⁴⁹

Om de omgang van het subject met veranderlijke variëteit te verklaren, acht ik juist nadere structurering “onmisbaar.” Elke focus vertegenwoordigt dan een “functionele eenheid” die verder bestaat uit motief en concept, alles bijelkaar een gemotiveerd concept. Op grond van de enneade als axiomatisch schema is zo’n eenheid dus wèl “herleidbaar” in de zin van ontleedbaar c.q. samengesteld, maar inderdaad *als eenheid* nooit in totaliteit “kenbaar.” Dat laatste komt doordat motief zich ‘als het ware’ verstopt achter focus.

Jij wijst het toe aan Kants aanname van

de apriorische kenvormen van het subject,

dat Kant

zowel de mogelijkheid [uitsluit], dat er méér dan één wijze zou zijn, waarop de objectieve werkelijkheid geconstitueerd wordt, als de mogelijkheid, dat het *handelen van het subject als zodanig*, d.w.z. *als* subjectieve verrichting, gekend wordt.⁵⁰

Voorzover ik jouw interpretatie van Kant begrijp, zou Kant vooringenomen gebleven zijn met objectiviteit, zodat

[i]edere grondslag voor de toerekening van een handeling aan een subject ontbreekt.⁵¹

Ja, er zijn

verstrekkende consequenties [...] voor de ethiek [...] van] een theorie van het kennen, die de kenbaarheid van het handelen als activiteit *van* een individueel subject uitsluit.⁵²

Dat blijkt ik radicaal omgekeerd te hebben door elk gedrag te plaatsen als subjectgedrag, nogeens stelselmatig verder verbijzonderd naar de duiding van de situatie volgens het subject in kwestie. Klopt, dat is eveneens vooringenomen. Daardoor sluit ik, met een kantiaans bijvoeglijk naamwoord, *pure* objectiviteit uit. Hoewel, het is altijd ook maar waar de horizon gedacht is ... In elk geval verdwijnt de kantiaanse beperking die jij analyseert, door het relativiseringspotentieel inclusief recursieve werking van de metaregel zoals ik ‘m heb geformuleerd. Het is daardoor immers mogelijk om stelselmatig gemotiveerde concepten van zowel hetzelfde als van verschillende subjecten in één model op te nemen als overzicht van en voor

proportionering van handelingen ten opzichte van elkaar.⁵³

Wat als evenzovele en verweven motieven gelden, is en blijft echter slechts afgeleid. Meer inzicht zit er domweg niet in ... Het sleutelbegrip is gedragsvariëteit, of zoals jij stelt,

alle menselijke activiteit moet [...] toepassingsmogelijkheid vinden in een allerm minst door constante vormen van rede (en aanschouwing) geconstitueerde, maar integendeel historisch contingente, door elkaar doorkruisende en geenszins naar een

⁴⁸ *Ibid*, p. 35.

⁴⁹ *Ibid*.

⁵⁰ *Ibid*.

⁵¹ *Ibid*, p. 38.

⁵² *Ibid*.

⁵³ *Ibid*, p. 43.

gemeenschappelijk beginsel doorzichtige krachten en factoren bepaalde ervaringswerkelijkheid.⁵⁴

Ik herhaal dat die ene metaregel toch wel kan helpen om e.e.a. redelijk geordend te laten verschijnen. Dia–enneadische dynamiek suggereert

niet alleen [...] een steeds verder verfijnde toepassing van een bekende en beproefde methode op slechts naar ‘inhoud’ nieuwe problemen, maar minstens evenzeer [...] het ‘vinden’ en ontwikkelen van nieuwe methodes voor ook naar de ‘vorm’ nieuwe situaties en problemen.⁵⁵

In dit verband stel jij de vraag naar

de vrijheid van het *handelen*. [... Volgens hem z]al het subject zich in zijn handelen naar normen moeten kunnen richten[, want] in een meerderheid van gevallen [is v]rijheid [...] er [slechts] in zoverre als er een maatstaf is, waarnaar de verschillende door de situatie bepaalde mogelijkheden vergelijkenderwijs kunnen worden beoordeeld.⁵⁶

Terwijl volgens subjectief situationisme dienovereenkomstig genuanceerde normen passen, houd jij het (nog) op nogal objectief bemeten situationele normen. Of reken je het subject in kwestie impliciet tot de situatie in kwestie, zodat (ook) jij feitelijk subjectief-situationele normen bedoelt? In elk geval verschilt die opvatting (dus) al sterk van Kants ethische leer:

Het gaat er [...] in dergelijke gevallen niet om, een *absolute* maatstaf te vinden, waarnaar gemeten vermoedelijk alle concrete beslissingen tekort schieten, maar veeleer één, waarnaar een aantal praktisch mogelijke, uitvoerbare handelwijzen in een *rangorde* geplaatst kunnen worden.⁵⁷

Wat verderop heeft jouw betoog alweer explicieter alles weg van subjectief situationisme. Daar maakt je melding van

een *zichzelf verbijzonderend*, dus voor een historische gedaante aannemend, zedelijk handelen [... met de bijbehorende] vraag betreffende verhouding en rangorde naar zedelijke maatstaf tussen deze en gene individueel bepaalde handeling.⁵⁸

Hoe jij die opvatting tegenover die van Kant verdedigt, kan m.i. alweer eenvoudiger door “wil” en “inhoudelijk motief” gelijksoortig te verklaren en onderhevig aan recursiviteit volgens de metaregel. Enneadisch gezien is de aanduiding “inhoudelijk motief” dubbel-op, want een motief zònder inhoud (lees hier: concept) bestaat niet.

Steeds herken ik bij jou dat jij eerder feitelijk allang hetzelfde beweert als wat later de enneade schematisch samenvat. Ik geef een vrij willekeurig voorbeeld:

Deze gebondenheid aan een niet objectiveerbaar subjectief gezichtspunt en een bepaalde subjectieve instelling of gerichtheid van het subject [...] geldt [...] algemeen.⁵⁹

Zo’n schema helpt vervolgens om weer preciezer te begrijpen waarover jij het hebt. Zo kom ik erop, dat (ook) jij m.i. nog worstelt met operationele samenhang. Jij beseft dat daarvoor, en

⁵⁴ *Ibid*, p. 46.

⁵⁵ *Ibid*.

⁵⁶ *Ibid*.

⁵⁷ *Ibid*.

⁵⁸ *Ibid*, p. 47.

⁵⁹ *Ibid*, p. 63.

ik druk het in mijn termen uit, een zoveelste gemotiveerde concept niet in aanmerking komt. Mijn ‘oplossing’ zit in de metaregel. Verschillende gemotiveerde concepten kunnen allemaal verbijzonderingen zijn van één en hetzelfde (andere) gemotiveerde concept *als concept*. Zij hangen als zulke verbijzonderingen samen. En hun punt van samenhang hangt op zijn beurt samen ..., enzovoort, tot aan de horizon.

Wat platter onderscheid jij “basisperspectief” en (zijn) “secundair perspectief,”⁶⁰ ofwel “het perspectief binnen het perspectief.”⁶¹ Het evolutionaire voordeel van door-en-door stelselmatige samenhang betreft continuïteit van gedrag. Overigens kunnen verbijzonderingsrelaties veranderen. Zo van, ik dacht toch ècht dat ik zoëven Karel zag, maar het blijkt Willem te zijn. Dat leidt dan juist tot discontinuïteit. Ik bereid me niet langer voor op ontmoeting met, of ontwijking van, de één, maar de ànder:

Het waargenomene wordt steeds *als* in een bepaalde verhouding tot ons staand waargenomen en heeft in zoverre een impliciete oriënterende waarde voor ons als handelende subjecten.⁶²

En de veronderstelde onlosmakelijkheid van de enneadische elementen komt overeen met de bewering dat

*een niet slechts aan het waargenomene aangepaste, maar naar een van de gegeven verhoudingen onafhankelijk ontwerp voltrokken handeling [is niet] mogelijk.*⁶³

Er is semiotische dynamiek aan de orde in de zin dat

de toepasbaarheid van bepaalde ordeningsschemata en –beginselen zelf op zodanige wijze in het onderzoek betrokken is, dat dit telkens tot het ontwerpen van nieuwe ordeningsschemata leidt, die zowel voor de in het kader van de oude schemata gerezen problemen oplossingen geven, als een richtsnoer bieden voor de omlijning en formulering van nieuwe problemen.⁶⁴

Hoewel ik tegelijk nogal wat verschillen meen te zien tussen wat jij perspectivisch gedifferentieerd èn samenhangend opvat en ik dat op motivationele basis doe, gaat het ons allebei erom dynamiek te verklaren. Zo rep jij van

[o]ns vermogen tot herijking van de perspectivische bepaaldheid.⁶⁵

Maar ik kan jouw opvatting van “secundair perspectief” niet rijmen met wat ik elders herken als erkenning van radicale subjectiviteit. Er is secundair aan, stel jij, dat

het [...] veeleer het objectieve waarnemingscorrelaat [is] van een geheel andere zienswijze dan die, welke ons met onze omgeving verbindt[.]⁶⁶

Ander perspectief, andere zienswijze? Ja, per definitie. Maar een gemotiveerd concept dat geen betrekking heeft op situationeel gedrag? Nee! En een gemotiveerd concept is nu eenmaal subjectief, dus nooit objectief. Ik besef dat ik daardoor een objectief normbegrip compleet mis. Voor jou lijkt het nog een brug te ver, ... hoewel jij je volgens mij in menig opzicht allang aan de overkant beweegt. Heb jij je wellicht tussendoor wat ongelukkig uitgelaten? Als jij bedoelt dat een subject ‘beschikt’ over gemotiveerde concepten volgens algemene(re)

⁶⁰ *Ibid*, p. 67.

⁶¹ *Ibid*, p. 70.

⁶² *Ibid*, p. 65.

⁶³ *Ibid*, p. 68.

⁶⁴ *Ibid*, p. 69.

⁶⁵ *Ibid*, p. 72.

⁶⁶ *Ibid*, p. 73.

motieven, dus ‘geschikt’ voor allerlei afleidbare situaties, kan ik jouw lijn weer scherp herkennen.

Het blijft zo dat jij door jouw onderscheid tussen enerzijds basis c.q. primair, anderzijds secundair een kwalitatief verschil oplegt, terwijl gemotiveerde concepten m.i. allemaal van hetzelfde type zijn. Dat komt omdat ik op voorhand gedragsmatig schematiseer en dia-enneadisch, terwijl jij vanuit waarneming – zeg ook maar naar het subject toe – de noodzaak ziet van toevoeging van een perspectief ter “oriëntatie” van handelingen, dus van het subject af.⁶⁷ Wat mij betreft hangen ook en vooral beide richtingen onlosmakelijk samen. Daarom vind ik voor zowel het doende kennen als het kennende doen gelden:

De verhouding, waarin het subject zijn handelen als zijn handelen kent, is [...] die tot de omgeving, waarin en ten opzichte van welke het handelt. [...] Het subject bepaalt door zijn handelen de verhouding tussen zichzelf [...] en zijn omgeving.⁶⁸

Het wat mij betreft nodeloze, eerder verwarring scheppende onderscheid had jij volgens mij kunnen vermijden door ook “oriëntatie” als handeling te beschouwen. Zo ziet Peirce het volgens mij ook, ofwel semiosis vooral als overgangsproces van de ene naar de andere cognitieve toestand. Dat betreft dan een handeling door het subject met de

mogelijkheid zijn verhouding tot het waargenomene op verschillende manieren te bepalen.⁶⁹

En wat geldt als waargenomen kan dan netzogoed – een teken van – een gemotiveerd concept zijn als – gedacht – afkomstig van een situationele objectgedraging. Na de handeling van het besluit zou dan (pas) de handeling-volgens-dat-plan gebeuren. Het is echter de vraag of die volgorde klopt. Omgekeerd is er vaak rationalisatie aan de orde van een reeds verrichte handeling. Opmerkelijk vind ik dat jij voor “oriëntatie” eveneens situationele verbijzonderingen oppert, te weten in het kader van

analyse [...] in verschillende reeksen van situaties [...], die telkens door ontworpen richtingsbewegingen met elkaar zijn verbonden tot ‘wegen.’⁷⁰

Ik stel me zo voor, dat jij herkent dat dia-enneadische verklaring nog wat strakker is dan de jouwe. Dat verruimt het bereik van wat – consequent denkbaar is dat – door-de-schalen-heen volgens dezelfde metaregel verloopt. Daardoor kan hier en daar een onderscheid vervallen dat jij nog maakt. Zo werkt Ockhams scheermes.

Onder de noemer van teken maak jij eveneens nodeloos onderscheid. Opgevat *als* teken heeft iets altijd op gedrag betrekking. Nogmaals, elk teken is een verzoek tot inschikkelijkheid. Een teken is nu eenmaal

‘teken zijn’ voor handelingen.⁷¹ [...] De betekenis [...] voor het handelen is gebonden aan de bepaaldheid van de verhoudingen, waarin zij worden waargenomen.⁷²

⁶⁷ *Ibid*, p. 74. Op p. 91 stelt Glastra van Loon dat “[k]ennis [...] een Janus-achtig karakter [heeft]: zij ziet in twee richtingen. In de eerste plaats naar het gekende, bepaalde; dan fungeert zij als interpretatie-schema. In de tweede plaats naar het niet gekende, dat te bepalen is; dan fungeert zij als instrument van onderzoek.” En op p. 94: “Het kennen stelt ons in staat ons handelen doelmatig op de ons omringende werkelijkheid af te stemmen; [...] omgekeerd [is] het handelen bepalend [...] zowel voor *wat* als *hoe* wij kennen.”

⁶⁸ *Norm en handeling*, p. 76.

⁶⁹ *Ibid*, p. 77.

⁷⁰ *Ibid*, p. 78.

⁷¹ *Ibid*.

⁷² *Ibid*, p. 79.

Vervolgens zoek jij het in verschillende soorten tekens, terwijl langs de tekendimensie m.i. op basis van signatuur steeds eenduidigheid aan de orde is *in combinatie met* nodige en voldoende context. Opvallend vind ik hoe jij in dat verband Peirce aanhaalt.⁷³ Dat doe je *niet* voor semiosis. Intussen merk je wel op:

Een handeling is een betekenis-eenheid.⁷⁴

Als zodanig betreft waarneming een teken, ontleed volgens signatuur-in-context. Naar de aard van het waarnemingsproces met zijn voor- en achtergrond lijkt het teken daarbij slechts uit de signatuur te bestaan (dat aldus abusievelijk voor het teken gehouden wordt). Die vergissing lijkt ook jij te maken. Jij vernauwt wat je als eenheid opvat. Daardoor ontcom je voor betekenis niet aan de veronderstelling van relaties tussen allerlei van die gelijksoortige eenheden. Tja,

[i]n de meeste gevallen zal een handeling nog op verschillende manieren met andere handelingen gecombineerd en ook omgekeerd nog op verschillende manieren uit ‘deel-handelingen’ samengesteld kunnen worden.⁷⁵

Dat is wel erg speculatief, zo zonder systematiek. Dat biedt dus geen mogelijkheid, althans geen manier die ik me kan voorstellen, van en voor eenduidigheid. Ontleding volgens signatuur en context biedt wèl een simpele oplossing. Bijvoorbeeld dezelfde signatuur, maar andere context: andere betekenis.

Terwijl jij alle eer verdient omdat je er in dat vroege stadium van semiotiek al zo’n uitgewerkte differentiële opvatting op na houdt, lijkt je toch nog niet goed raad te weten met reële variëteit:

Vrijwel iedere handeling is gekenmerkt door deze soort dubbelzinnigheid en voor vrijwel iedere handeling geldt, dat deze dubbelzinnigheid slechts ten dele kan worden opgeheven door de samenhang waarin hij met andere wordt opgenomen, aangezien zowel die overkoepelende handelingseenheid als ieder van de daarvan deel uitmakende handelingen nog weer op verschillende manieren met andere handelingen kunnen worden gecombineerd.⁷⁶

Dat is inderdaad een puzzel, waarvoor Metapatroon pas een praktische oplossing biedt. Dat is gelukt door niet verlamd te blijven door die veelheid, maar door ze als onderling verschillende configuraties te beschouwen. Dat maakt elke configuratie uniek, of òndubbelzinnig. Zo’n configuratie als onderdeel van werkelijkheid heet dan situatie. Langs de veronderstelde tekendimensie is dat context en voor het subject gaat het om motief. Het subject onderscheidt configuraties van elkaar voor – optimalisering van – zijn ‘eigen’ bijbehorend differentiële handelingen. Dus, inderdaad,

[zijn] twee dingen [...] voor de betekenisbepaaldheid van een handeling beslissend: met welke andere handelingen hij in verband wordt gebracht en op welke manier men dit verband legt, in wat voor ‘patronen’ de handelingen worden gegroepeerd.⁷⁷

Methodisch kies jij voor “verband” echter een spoor waarlangs hij m.i. niets opschiet. Jij komt niet voorbij

⁷³ *Ibid*, pp. 80-81.

⁷⁴ *Ibid*, p. 82.

⁷⁵ *Ibid*.

⁷⁶ *Ibid*, p. 83.

⁷⁷ *Ibid*, pp. 199-200. Metapatroon als naam van de methode/taal voor stelselmatige modellering van dergelijke configuraties zou ook Glastra van Loon daarom toepasselijk gevonden hebben.

dubbelzinnigheid, die berust op het feit, dat een teken nog van verschillende stelsels deel uit kan maken.⁷⁸

Dat ziet er dus anders uit door stelselmatig juist géén buitengrenzen te trekken. Dan is alles één stelsel, punt. Wat daardoor herkenbaar raakt als het sleutelprobleem is de samenhang van verschillen. De oplossing door Metapatroon, nogmaals, is met zijn metaregel uitgedrukt. (Want) jij hebt m.i. helemaal gelijk dat

een pragmatische instelling op zijn plaats [is], d.w.z. [dat] men zich rekenschap [zal] dienen te geven van het feit, dat de betekenis van een handeling altijd afhankelijk is van het verband, waarin men deze beschouwt, zodat het zoeken naar een vaste en onveranderlijke maatstaf niet alleen zinloos is, maar bovendien een hinderpaal vormt voor ieder begrip van een handeling *als handeling*.⁷⁹

Nogmaals, die “hinderpaal” heb jij destijds helaas niet vermogen te verwijderen. Jij herleidt de belemmering tot averechtse gehoorzaamheid aan

het vorm-inhoud of vorm-materie schema [...], dat [...] een verzelfstandiging van het ‘formele’ t.o.v. het ‘materiële’, ‘inhoudelijke’ moment van het kenproces in de hand werkt.⁸⁰

Daardoor heerst de misvatting van aparte *formele* logica, een logica die los van welk gedrag dan ook kenregels zou uitdrukken en voorschrijven. Wie een verklaring zoekt voor alsmislukkingen om voorzieningen te realiseren – tegenwoordig met digitale technologieën – voor informatieverkeer, heeft haar hiermee gevonden. Natuurlijk kunnen er allerlei andere oorzaken voor mislukking zijn, maar zonder passende opvatting over reële variëteit lukt het nooit, punt. Zoals jij het stelt, we zijn er niet met

een ontologisering van de formele, logische relaties tussen de *termen*, [...] met *zijns* wetten van de werkelijkheid [waardoor] het gebruik van term en nog uitsluitend [...] dien[t] om het aldus gekende te beschrijven.⁸¹

Het gevaar dreigt echter van doorschieten. Aan “ontologisering” valt immers niet te ontkomen. Wat (dus) anders moet, is de manier waarop zij gebeurt. Het a priori onderscheid tussen vorm en inhoud leidt tot parallelle verabsolutering, alles vergeefs op zoek naar de ene waarheid. Maar die bestaat gedragsmatig niet ..., althans niet voor het subject dat zich gedraagt *in* de wereld *als* een onderdeel ervan. Draai ‘het’ daarom maar eens om. Mik met “ontologisering” op relativering. Wat voortaan relativierungsregel is, verschuift ‘als het ware.’ Dat kan nu beter een metaregel heten. Volgens die metaregel is overal en altijd plaats voor differentiële gedragingen met bijbehorend specifieke regels, ofwel in traditionele termen een karakteristieke combinatie van vorm en inhoud. Omdat regels door de metaregel juist – moeten – verschillen volgens en voor situaties, valt er qua regels niets (meer) aan te ontologisieren, klaar.

Het schema van stelselmatige situering met wederzijdse afhankelijkheid van dien (lees ook: interdependentie) is bij jou nog niet expliciet aan de orde. Duidelijk wijs jij echter op het gevolg van

het vorm-materie schema [... als] simplificatie[. Die maakt het on]mogelijk [...] de *handelingen* [...] op zodanige wijze te bepalen, dat [...] andere ervaringsbestanddelen

⁷⁸ *Norm en handeling*, p. 200.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ *Ibid.*, p. 85.

⁸¹ *Ibid.*

[ermee] op geordende wijze verbonden zijn[. Ze worden] eenvoudig buiten beschouwing [ge]laten [door] te doen alsof die [logische] relaties zonder meer en op zichzelf vaststaan.⁸²

Hoewel jij jouw oriëntatie niet als relativering aanduidt, als middel tegen verabsolutering, blijkt jij je terdege bewust van het open betekenisveld dat je aanwijst. Door schijnzekerheid is mislukking onder omstandigheden van reële variëteit op voorhand al ... zeker. Waarom houdt bijna iedereen er desondanks (dus) pathologisch aan vast? Dankzij heroriëntatie is

[h]et beste dat men kan hopen te bereiken, [...] te voorkomen, dat men op een punt aankomt, vanwaar men niet verder kan.⁸³

Zelfs het vaagste vermoeden van eventueel optredende moeilijkheden veroorzaakt bij menigeen kennelijk zodanige existentiële angst, dat zo iemand voorkeur geeft aan de zekerheid van ònoverkomelijke moeilijkheid. Met die prompte èn duurzame vervulling van lijdensverwachting kan het subject de illusie verwerven dat hij zijn leven beheerst. De grote ontkenning begint ... Jij hebt er gelukkig niets mee:

Wij zijn [...] voor de immer uit zichzelf vernieuwende taak gesteld, niet alleen ons rekenschap te geven van het instrumentale karakter van de systematiseringen, die wij voltrekken, maar ook de wijze waarop een systeem zijn instrumentale functie vervult voor ieder systeem opnieuw te onderzoeken om het te begrijpen. Aangezien onderzoek en begrip zelf niet zonder systematisering mogelijk zijn, is dit inderdaad een nimmer voltooide opgaaf.⁸⁴

Wat mij betreft hoeft dat niet voor iedereen in dezelfde mate te gelden. Dat kan praktisch afhangen van de mate van verantwoordelijkheid voor infrastructuur. In de ruimste zin van het woord is infrastructuur een (im)materiële “systematisering” waarvan de “instrumentale functie” de facilitering van maatschappelijk verkeer ter ontplooiing van zijn deelnemers betreft. Gelet op veranderlijke reële variëteit is infrastructuur dus bij uitstek thema van een “immer uit zichzelf vernieuwende taak.” Ook al zijn politici, bestuurders en hogere ambtenaren van goede wil, zolang zij daadwerkelijk handelen naar het strikte “vorm-materie schema” pakken resultaten steevast averechts uit. Adviseurs, dienstverleners enz. weten doorgaans evenmin beter (wat op korte termijn wel zo profijtelijk voor ze uitpakt). Aldus heerst bestending van onvermogen in plaats van de noodzakelijke aanpak die principieel

iedere verabsolutering van een stelsel (als ‘het exclusief en universeel geldige’) de pas afsnijdt,⁸⁵ [... doordat] verwondering zich van de mens heeft meester gemaakt.⁸⁶

Daarvoor resp. bijgevolg

kan [er] geen sprake meer zijn van een handhaving van een vaste barrière tussen subject- en object-sfeer. [... H]et subject [kan] zijn verhouding tot de werkelijkheid [...] wijzigen, [dat] wil zeggen, dat hij die op verschillende manieren kan *bepalen*. [... Hie]rdoor is ook het onoverkomelijk *fragmentarische* en *perspectivische* karakter van de werkelijkheid bepaald.⁸⁷

⁸² *Ibid.*

⁸³ *Ibid.*, p. 87.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ *Ibid.*, p. 91.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 90.

Met kennis van enneade resp. Metapatroon is duidelijk te volgen hoe jij nog tast naar praktische oplossing voor ordening van samenhangende betekenissenvariëteit. Allereerst wijs jij op

de *dubbelzinnigheid* van termen en uitdrukkingen.⁸⁸

Verwijzing naar “het verband, waarin het woord wordt gebruikt” vind jij echter géén oplossing. Volgens jou verschuift de dubbelzinnigheid slechts, want kan “verband” e.d. dan niet verschillende betekenissen dragen? Ja, dat kan. Dat is ook precies de reden waarom de metaregel zoals ik ‘m zie verbijzondering in twee richtingen opent. Met situatie als “verband” van/voor een verbijzonderd object, een zgn situationeel object, dus, met dienovereenkomstig verbijzonderd gedrag, verschuift de onbepaaldheid naar die constituerende situatie (èn, nota bene, naar het constituerende object in kwestie). Terwijl jij er vanwege oneindige regressie subiet van òfziet, herken ik in de noodzaak van het trekken van een grens, van gewoon een limiet stellen waar de herhaling moet stoppen, horizon, dus, de kans om er het beperkte vermogen van het subject ‘als het ware’ mee te laten samenvallen. In elk geval *methodisch* heb ik daarmee bereikt, wat jij elders benadrukt als optimaal en ik daarom al aanhaalde, te weten vermijding van “een punt [...], vanwaar men niet verder kan.” Maar hoe luidt jouw voorstel?

Voorzover ik kan nagaan zoek jij het wel degelijk in differentiatie van “verband.” Zo onderscheid je “*syntactisch*” resp. “*semantisch* verband.” Aan de eventuele dubbelzinnigheid van die termen ga je m.i. voorbij. Aldus hanteer jij onder de noemer van verband een a priori eindige indeling. Dat kan echter niet anders dan vergelijkbare moeilijkheden opleveren als welke volgen uit strikt onderscheid tussen vorm en inhoud. Dat het veel daarvan wegheeft, besef je overigens prompt zelf. Maar wat jij er desondanks voor vind pleiten is

een zeer gewijzigde gedaante.⁸⁹

Werkelijk gerust op opbouwend bereid klink je overigens niet, en m.i. is dat terecht. Het is meer dat jij het hoogste tijd vindt om “het oude schema” te verlaten. Daar ben ik het dus mee eens. Wat dat nieuwe schema betreft, volgens jou

[zal] het instrument zijn waarde juist voor een belangrijk deel [...] moeten bewijzen door (behalve een oplossing van de bekende problemen te geven) nieuwe problemen bloot te leggen.⁹⁰

Ik zie er echter beslist niet de nodige paradigmawissel in. Dat lukt pas door pragmatisch “verband” exclusief ... bindend te laten zijn. Enige uitwerking in die richting heb ik overigens bij Peirce niet ontdekt. Ik vind het wel verrassend dat jij je weliswaar op Peirce’s pragmatisme beroept, maar je voor “verband” beperkt tot syntax en semantiek. Voor jou vormt het kennelijk de grondslag voor de aanname dat

in onze kennisverwerving twee componenten een rol spelen, die *onafhankelijk van elkaar* bepaald kunnen worden.⁹¹

Daar geloof ik niets van. Het is m.i. ook in strijd met Peirce’s nadruk op onlosmakelijkheid van elementen in semiosis, een nadruk die ik overnam voor de enneade als voortzetting van zijn triade. En ik blijf het een merkwaardige wending vinden in jouw betoog, gelet op alle beweringen die toch wijzen op destijds – en helaas altijd nog – zo vooruitstrevend besef van

⁸⁸ *Ibid*, p. 96.

⁸⁹ *Ibid*, p. 99.

⁹⁰ *Ibid*.

⁹¹ *Ibid*, p. 101.

doordringende afhankelijkheid. Gelukkig duurt het niet lang, totdat jij feitelijk overschakelt naar “pragmatische overwegingen”⁹² en bevestigt onderzoek te doen naar voorwaarden voor “[v]rijheid van begripsvorming”⁹³ inclusief

de mogelijkheid, een gegeven stelsel om te vormen, zonder dat het resultaat van het gebruik van dat stelsel [...] daardoor hoeft te worden beïnvloed,⁹⁴

maar zulke invloed kan uiteraard wel resulteren in verschil door “interpretatieve begripsbepaling”⁹⁵ (tja, want waarom anders die moeite doen voor verandering?). Wat er aan begripsvorming volgens jou “vrij” is, vind ik overigens nogal verwarrend. In de zin van amotivatieel sluit ik dat immers uit, want amotivatieel bestaat niet zodra teken als oorzaaksoort in het geding is. Elk concept is gehouden aan ‘zijn’ motief, vice versa. In elk geval willekeurig denkbaar vind ik wel positionering als knooppunt in weefsel van en voor interdependentie. Jij maakt onderscheid met “de formele, axiomatische systeembouw.” Dat preciezer ik door axioma’s een slag ‘verder weg’ te localiseren. Omdat het oogmerk – erkenning van – “vrije” gedragsregels is, kan c.q. moet pas de metaregel ervoor axiomatisch karakter dragen. Die metaregel ‘doet’ kwalitatief iets heel anders dan wat jij als “systeembouw” voorstelt. Jij vindt

[d]e interpretatie van termen [...] een ander soort activiteit dan de bepaling van de relaties tussen de termen.⁹⁶

Het is juist de crux om punt en relatie te harmoniseren, zie ook figuur 3, waarvoor dan wederom één term past. Zo ‘ontstaat’ een situationeel object uit enerzijds (een) object-als-situatie, anderzijds (een) object-als-object. Aldus ‘is’ dat situationele object hùn relatie. Maar daardoor ‘is’ het tegelijk-op-zijn-beurt een ... object met veelbetekenend potentieel van dien. Wat de ene term ervoor betekent, volgt eenduidig uit het veronderstelde “verband” à la metaregel.

Het lijkt erop dat jij met syntax doelt op “intra-systematische relaties” en met semantiek op “extra-systematische relaties.”⁹⁷ Het hele idee van volgehouden onlosmakelijkheid vind ik nu juist dat er (ook) géén onderscheid tussen binnen en buiten geldt. De totale dia-enneadische dynamiek behelst, vooruit, het ene systeem. Daaruit volgt dat er onverminderd een correspondentie- en compositietheorie aan de orde is, maar een principiële andere. Juist de enneadische suggestie van correspondentie doet motief achter concept vermoeden, laat een teken gestructureerd volgens signatuur en context herkennen en precieert gedrag tot relevante situatie. Juist door die veronderstelde correspondentie in onlosmakelijkheid blijft de enneade staan als metamodel. Op zijn beurt hangt het nergens aan.

Dia-enneadische dynamiek houdt in dat er aan “relaties tussen termen”⁹⁸ op zichzelf, dus volgens jou intra-systematisch, niets valt te (her)kennen, omdat dergelijk op zichzelf en kennen nu eenmaal onmogelijk is. Er komen qua kennen onvermijdelijk gemotiveerde concepten aan te pas; aan betrekking met “relaties tussen termen en ervaringsbestanddelen”⁹⁹ valt domweg nooit te ontkomen. Het is zoals jij zegt, te weten dat

⁹² *Ibid*, p. 105.

⁹³ *Ibid*, p. 108.

⁹⁴ *Ibid*.

⁹⁵ *Ibid*.

⁹⁶ *Ibid*, p. 109.

⁹⁷ *Ibid*, p. 110.

⁹⁸ *Ibid*.

⁹⁹ *Ibid*.

termen of tekens niet een bijkomstige, maar een constitutieve rol vervullen in het kennisverwervingsproces.¹⁰⁰

Wat ik daar (dus) mis, is vermelding dat kennis ‘ook maar’ een middel is, en wel voor optimale precisie van gedrag (inderdaad, dat ook weer gericht kan zijn op het verwerven van kennis àls ...). Door consequent juist de gedragsoriëntatie te benadrukken ontsnapt het belang van situationele verbijzondering niet aan de noodzakelijke aandacht. Met te eenzijdige aandacht voor slechts kennis beperk jij overhaast wat “verband,” of zeg ook maar context, kan ‘inhouden.’ Zo ontken ik ondermeer,

dat en hoe het combineren van tekens met elkaar geheel los en onafhankelijk van iedere semantische bepaaldheid der tekens kan worden geregeld.¹⁰¹

Waarop ik met dit citaat wil wijzen, is dat jij m.i. voorbij gaat aan wat iets *als teken* ... betekent. De vraag moet immers altijd maar weer luiden naar daadwerkelijk gedrag. Als de objecten “los en onafhankelijk van iedere semantische bepaaldheid” gelden, zijn ze in dat “verband” nu eenmaal géén tekens, klaar. Is mijn bezwaar soms verholpen door ze metatekens oid. te noemen? Nee, althans, ik zie dan het verschil met onderscheid tussen vorm en inhoud al helemaal niet meer. De opzet volgens

twee fundamenteel verschillende soorten regelingen¹⁰²

schiet voorspelbaar tekort.¹⁰³ Voorts blijf ik er bij, dat jij je aannames niet altijd even strikt toepast. Overigens is het wel ... logisch dat jij ervan afwijkt, indien ze inderdaad onhoudbaar zijn. Daardoor kan ik steeds de lijn van jouw betoog zowel prima volgen als graag ermee instemmen. Klopt,

[d]e *betekenis* van een teken is dus steeds bepaald door de *regels voor zijn gebruik*.¹⁰⁴

Ik kan dat toelichten door het teken in kwestie als samengesteld te zien door signatuur en context. Als motief laat zich een situatie ‘kennen.’ Dat stelt de grens van het geldigheidsbereik van de gebruiksregels zoals ‘gekend’ als het bijbehorend concept. Zonder dergelijke ontleding voor eenduidigheid bestaat inderdaad een “identificatie-probleem.”¹⁰⁵

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 118.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ Waarom volgt hij de aanbeveling niet die hij zichzelf elders geeft? Op p. 127 van *Norm en handeling* vermeldt Glastra van Loon stellig: “Wie hier scherpe grenzen wil trekken schept zichzelf problemen.”

¹⁰⁴ *Norm en handeling*, p. 119.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 121. Daar stelt Glastra van Loon dat “de betekenis-identiteit van een teken [kan] slechts bepaald [...] worden aan de hand van een door dat teken specifiek bepaald object, zoals omgekeerd een specifieke bepaling slechts mogelijk is met behulp van een betekenis-identiteit bezittend teken.” Dat klinkt omslachtig en allesbehalve eenduidig. Hij zoekt het voor “tekens [in] hun specifieke bepaaldheid als objecten.” Enkelvoudig opgevat is dat op z’n minst getalsmatig gauw onpraktisch. Door een teken samengesteld te beschouwen kan dat exponentieel compacter. Dat Glastra van Loon teken enkelvoudig blijft zien, maak ik tevens op uit een opmerking op p. 123: “Een teken kan slechts iets betekenen, we kunnen er slechts iets mee beschrijven, als het op bepaalde situaties wèl en op andere niet van toepassing is.” Zijn meervoud “situaties” vind ik een duidelijke aanwijzing, dat hij geen samenstelling veronderstelt met enkelvoudig signatuur louter ter objectidentificatie èn enkelvoudig context als situatieschets. Hij komt er daar ook niet op terug ... Verderop (p. 128) volgt zijn bewering dat “[d]e meeste woorden [...] een min of meer vaste kern [hebben] en een vloeibare omtrek.” Met die veronderstelling van een “kern” blijft Glastra van Loon hinken op – de gedachte aan – absoluut bereik. Pas radicale omkering is stelselmatig consistent. Als gemotiveerd concept is het concept precies wat het is, integraal, zonder ook enig onderscheid volgens kern en omtrek. Alle gemotiveerde concepten die verbijzonderd gelden van hetzelfde (andere) gemotiveerde concept hangen daardoor ‘slechts’ samen. Hun, zeg maar, oorsprongsconcept biedt niet zoals als hun kern, maar is *als scharnier* juist volkomen betekenisloos (Metapatroon: nul-identiteit).

Tussendoor merk ik – alvast – op, dat (ook) een zgn norm (dus) niet zozeer iets ‘is,’ maar differentieel bijdraagt aan semiosis. Terug naar gebruiksbinding, het is *niet* zo,

dat altijd zonder meer vast staat, *waarop* een teken slaat.¹⁰⁶

Integendeel, betekenis is

een juist dóór het gebruik van het teken *te bepalen* verhouding.¹⁰⁷

Nogmaals, wat is dan het relevante bereik? Daar kan jij met jouw syntactische idee van “een formeel stelsel”¹⁰⁸ nooit uitkomen, omdat jij het als zodanig nog te dicht op de werkelijkheid wil plaatsen ipv de m.i. noodzakelijke relativiseringsstap verder ervan af. Zoals jij het opvat zijn

de door een formeel stelsel bepaalde relaties [...] geen relaties tussen objecten, maar relaties tussen tekens: het zijn *normatief bepaalde* en niet *zijns*relaties.¹⁰⁹

Hierop onthoud ik me van – verder – commentaar, omdat ik jouw aparte positionering van zo’n formeel stelsel al niet volg. De reden waarom ik het citaat opneem, is dat jij de kwalificatie “normatief” gebruikt. Volgens mij wil jij er in eerste aanleg mee aangeven

dat de relaties tussen verrichtingen niet alleen objectief *geordend*, maar ook *geregeld* kunnen worden.¹¹⁰

In een goedverbijzonderd model met Metapatroon vertegenwoordigt elk knooppunt een situationeel object met als zodanig eenduidig gedrag.¹¹¹ Dat ziet er dan stelselmatig ... geregeld uit. Het is vervolgens de vraag of de (gedrags)regels van c.q. voor het situationele object in kwestie de kwalificatie als norm verdienen. In elk geval gaat het daarbij niet om “semantische bepaaldheid,”¹¹² maar om, over “gebruik” gesproken, door-en-door pragmatische. Door de stelselmatige beperking te veronachtzamen zie ook jij je genoodzaakt om in formeel opzicht voorzieningen voor ontkenning te treffen. Zodra regels echter binnen hun beperking blijven, kan ‘kenning’ volstaan. Dat is dus stelsellogica-in-werking.

Ik zou ook geen andere noemer dan gedrag weten die aannemelijk maakt

dat de subject-object relatie steeds *te bepalen* is en het tekengebruik daarbij een constitutieve rol te vervullen heeft.¹¹³

Het is alsof jij dia-enneadische dynamiek in zijn hoofd had:

De betekenis van een teken is [...] door ieder gebruik, dat ervan gemaakt wordt, aan wijziging onderhevig.¹¹⁴

En, ja,

de situatie, waarop het teken wordt toegepast, [is] niet het lijdende voorwerp van deze verrichting [...], maar [wordt] ook zelf in het handelen van het subject [...] betrokken

¹⁰⁶ *Norm en handeling*, p. 120.

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 121.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 122.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ Zie mijn opstel *Metapatroon als logica van goedverbijzonderde informatiemodellen* (2013).

¹¹² *Norm en handeling*, p. 126.

¹¹³ *Ibid.*, p. 127.

¹¹⁴ *Ibid.*

en wel *als maatstaf* voor de bepaling van het al of niet van toepassing zijn van het teken op andere ervaringsbestanddelen.¹¹⁵

Volgens mij kan subjectief situationisme onmogelijk nòg duidelijker worden toegelicht. En tòch blijf jij er overheen kijken, dat taal tevens èn tegelijk moet voorzien in eenduidige situationele duiding. En dat een taal- annex tekenopvatting *inclusief context* prompt de problemen oplost die jij door je astructurele tekenopvatting hebt (en “semantische bepaaldheid” uit de lucht lijkt te vallen). Ik kan natuurlijk slechts raden naar wat jou belemmert. Wellicht is het je overtuigende weerlegging van de correspondentietheorie van betekenis. Denk jij daarom dat correspondentie überhaupt niet aan de orde is? Ik zie het zo, dat (ook) jij terecht een theorie bekritiseert die enkelvoudige correspondentie veronderstelt (zoals eigenlijk ook Peirce’s triade qua correspondentie nog simpelweg doet).

Door de drievoudige geleding langs wat in de enneade drie dimensies zijn, is correspondentie op die basis kwalitatief van een geheel àndere orde. Met andere woorden, het correspondentiebeginsel is niet fout. Het komt erop aan wat met wat corresponderend gedacht is. Daar moet ruimte voor stelselmatige relativering èn samenhang ‘in’ zitten (waardoor er tevens sprake van een compositietheorie is, maar opnieuw een hele andere dan jij netzo vaardig en terecht tot irrelevant verklaart). De enneade is een ontwerp van nodige en voldoende elementen met hun relaties voor opbouw en onderhoud van samenhangende relativering annex verbijzondering.

Eerder wees ik op subjectief-situationele toets. Als elk teken een verzoek tot inschikkelijkheid is, gaat de verzoeker ‘als regel’ na of hij met dat middel zijn doel bereikte. En ook hierop vind ik enkele opmerkingen door jou vergaand genoeg van toepassing:

Het kentheoretische *a priori* is geen absoluut, ja, t.o.v. de subjectieve activiteit ‘zelfstandig’, maar een relatief, zelf bepaalbaar, toetsbaar en corrigeerbaar *a priori*[, ...] een door het subject aan de hand en op grond van de gegeven verschijnselen gevormd *handelingsontwerp*. Door zijn handelen naar een aldus (op grond van een door hemzelf verrichte, beschrijvende ordening der gegeven verschijnselen) gevormd ontwerp te richten, schept het subject de mogelijkheid voor een toetsing van zijn handelen in het kenproces.¹¹⁶

Alweer sterkere nadruk op gedrag leg jij als je vooralsnog de vraag oppert:

Is de individuele bepaaldheid van een ervaringsbestanddeel als dit-hier-nu niet altijd een functie van het handelen van een subject?¹¹⁷

Ja, gedrag (lees ook: “handeling”) volgt een motief. Via focus hoort er met “individuele bepaaldheid” een gemotiveerd concept (lees ook: “ervaringsbestanddeel”) bij. Daarom vind ik de vraag die jij erop laat volgen bijna retorisch:

Kortom moeten wij het *principium individuationis* niet veeleer zoeken in het handelen van het subject?¹¹⁸

Ja! De enneade biedt operationalisering van dat beginsel. Stelselmatigheid is met een hexade nog niet geborgd. Weliswaar is daardoor object gesitueerd enzovoort. Maar er is op die manier nog geen soepele dynamiek mogelijk. Dat lukt pas door toevoeging van

¹¹⁵ *Ibid*, p. 128.

¹¹⁶ *Ibid*, p. 137. Verderop zegt Glastra van Loon (p. 165) “dat steeds de handeling (het gebruik) zelf op [...] twee [...] manieren kan worden gekarakteriseerd of opgevat: als bepaling van een specifiek resultaat (exemplificatie) en als demonstratie van het juiste gebruik van een instrument.” Als doel resp. middel, zou ik eenvoudig zeggen.

¹¹⁷ *Ibid*, p. 145.

¹¹⁸ *Ibid*.

respectievelijke scharnieren, waardoor identiteit nog slechts samenhangfunctie draagt. Zo'n scharnier verbindt "meervoudige vorm" en is daarom zelf niet zo'n "vorm." Dit verklaart waarom ik elke dimensie van de hexade voorzag van een scharnierelement, wat een enneade opleverde. Zo verbindt focus motief met concept, waarbij alle samenstellende delen op hun beurt elementexemplaren bevatten die zich op hun beurt als focus kunnen gaan manifesteren, enzovoort. Per gemotiveerd concept heerst eenduidigheid. Daarop is de jouw volgende bewering van toepassing:

Individualisering is een functie van het 'gebruik' dat het subject van iets maakt.¹¹⁹

En als je ook verder goed begrijp, doel jij met zijn stelling dat

identiteit een functie [is] van de *eenheid* van het handelen,¹²⁰

op samenhangende differentiatie, continuïteit in discontinuïteit, ja, mee eens. Met jouw principieel bedoelde

onderscheid tussen beschrijving en bewering¹²¹

heb ik dan weer meer moeite, omdat, ik herhaal, elk teken een verzoek tot inschikkelijkheid is. Een verzoek vergt al dan niet expliciet wat traditioneel geldt als beschrijving en/of bewering, maar het principieel dus niet is. Inderdaad,

[n]iets is zo moeilijk als zich te bevrijden uit een taalgebouw, waarin men zichzelf heeft opgesloten.¹²²

Dat klopt omdat zo'n "taalgebouw" wederom integraal onderdeel van een wereldbeeld is. Voor mij is dat overigens de rode draad die ik voor onderhavig opstel uitwierp resp. volg, te weten een bespreking van jouw wereldbeeld volgens het mijne. Dat helpt om te ontdekken waar(in) ik me onverhoopt tot dusver eventueel opgesloten houdt en waar jij dat m.i. eventueel doet. Ik beken dat het laatste me beter afgaat. Dat verrast je stellig niet gelet op je begrip voor de moeite die zelfbevrijding kost (als het al mogelijk is). Ik ben het met je eens, dat daarom filosofie op z'n minst tot elk vak behoort.

Voor jou, en volgens mij gaat jouw verhaal *Norm en handeling* steeds nadrukkelijker over rechtspraak,¹²³ omvat de

reconstructie van het gebeuren [tevens een] qualificatie van het gebeurde in termen van handelingen als subjectieve verrichtingen[. ...] Voor dit laatste is een ordening vereist die [...] volgens *normen* tot stand komt.¹²⁴

Hoe laat een norm zich duiden volgens de opvatting dat elk teken een verzoek tot inschikkelijkheid is? Met verwijzing naar, met beroep op een norm werpt de verzoeker zich op als vertegenwoordiger. Degene tot wie het verzoek gericht is, zo is door de verzoeker in kwestie met de norm bedoeld, moet feitelijk niet hem, maar een gemeenschap als verzoeker beschouwen. Daarom verwijst ook gedrag als functionaris naar norm. In directe zin spreekt daaruit (over)macht door groter getal. Indirect wijst de verzoeker op duurzaamheid, want een norm is allesbehalve zomaar gewijzigd, nietwaar? De verzoeker zegt aldus met zoveel

¹¹⁹ *Ibid*, p. 148.

¹²⁰ *Ibid*, p. 151.

¹²¹ *Ibid*, o.a. p. 181.

¹²² *Ibid*, pp. 185-186.

¹²³ Voor een inleiding tot Metapatroon waarmee ik een publiek van juristen aanspreek, zie *Publieks- en stelseltaal in wetgeving: Wat is het geval?* (in: *PrimaVera*, working paper 2011-03, Universiteit van Amsterdam, 2011).

¹²⁴ *Norm en handeling*, p. 188.

woorden, dat verzet geen zin heeft: wees inschikkelijk! De etikettering *als norm* moet de vraag onderdrukken waarom inschikkelijkheid past. En vervolgens bepaalt de norm het gedrag dat door de verzoeker, uiteraard, eveneens namens de gemeenschap in kwestie, als passend op zijn verzoek zal worden beoordeeld.

Nu heb ik deze verhandeling over norm ergens moeten beginnen. Het risico met mijn keuze is dat het er gauw op lijkt dat normen exclusief dienen voor hiërarchische verhoudingen met, ruw gezegd, winners boven en verliezers beneden. Maar zo is het ook weer niet, althans, zo hoeft het zeker niet. Via gedragingen zijn deelnemers aan maatschappelijk verkeer wederzijds afhankelijk, interdependent. Een norm is zo duidelijker herkenbaar als een verkeersmiddel. Juist de wederzijdse aanspraak ermee bevordert wederzijdse inschikkelijkheid.

Verkeersdeelnemers blijven zichzelf aan hun aanspraak enz. houden, zolang zij daardoor minstens hun eigen belang bevorderen. Een norm werkt evenwichtiger naarmate verkeersvoor- en nadelen van inschikkelijkheid gelijker verspreid zijn over deelnemers. Met een banaal voorbeeld, ja, ik blijf rechts van de weg fietsen omdat ik op die manier vlot en veilig op mijn bestemming verwacht te komen ... maar daarvoor verlang ik van tegenliggers dat óók zij rechts houden.

Een gemeenschap van subjecten stelt niet voor niets een norm. Dat is zinvol, omdat afwijkend gedrag mogelijk is en als het zich voordoet schadelijk wordt geacht. Aldus is met een norm zowel de afwijking erkend als de plicht om er als diezelfde gemeenschap tégen op treden nadat een afwijking is opgetreden. Daar is eventueel rechtspraak (pas) aan de orde.

Het is een naïef idee dat een norm afwijkingen uitsluit. Het gaat om verschuivingen in variëteit. Met de verwachting van meer verkeersvoordelen dan -nadelen kan een norm helpen om enerzijds afwijkingen getalsmatig – vaak zeer sterk – te verminderen, anderzijds gerichte(re) voorzieningen te treffen voor de omgang met wat voortaan van weeromstuit zelfs genormeerde afwijkingen zijn.

Eet je bord leeg! Voor klein kind is zijn moeder of vader de werkelijkheid. Enig idee van vertegenwoordiging heeft het zelfs niet eens. Hoe die associatie met gezag binnen de kortste keren verdwijnt, maakt Wim T. Schippers duidelijk door in een strip een jongetje tegen zijn moeder te laten zeggen:

Zeg mij, wat voor eten weiger ik vanavond?¹²⁵

Wie zich beroept op een norm, moet ermee rekenen dat zijn wederpartij in de verkeerssituatie met voorrang kritisch onderzoekt welke gemeenschap de verzoeker beweert te vertegenwoordigen. Ervaart de wederpartij zich voor die situatie eigenlijk wel als lid ervan? De verzoeker kan zijn gemeenschap mobiliseren, indien hij meent dat de wederpartij wel degelijk lid is, terwijl die wederpartij dat blijft afwijzen.

Mijn eigen verhaal over normen, hierboven, helpt me om te beseffen dat ik dat onderwerp mogelijk van precies de andere kant benader dan jij doet. Kan het zijn dat jij juist de afwijking genormeerd ziet? Ik durf het niet te zeggen. Vanuit een perspectief binnen rechtspraak lijkt dat echter optimaal. Daaraan kan immers dan onmiddellijk het rechtsgevolg verbonden zijn. Ruimer beschouwd vanuit infrastructureel perspectief ligt de focus op optimaal verkeersverloop als gevolg.

Volgens mij gaat het jou er bij nader inzien vooral om rechtspraak van duidelijker, evenwichtiger veronderstellingen te voorzien. Verbeterd normeren *als* rechtspraak, had jij m.i. ook kunnen aangeven.

¹²⁵ Ontleend aan *Verdomd interessant, maar gaat u verder ...* (Sdu, 2000, p. 117) door Ingmar Heytze en Vrouwkje Tuinman over, ondertitel, *De taal van Wim T. Schippers*.

*Wij rekenen [...] niet handelingen toe, [...] maar wel gevolgen. [...] Een norm heeft [...] betrekking op [...] handelingen. [...] Of een bepaald gebeuren als gevolg van een handeling moet worden aangemerkt, ja dan nee, is afhankelijk van de betekenis van die handeling. [...] De norm [...] bepaalt, wat gevolg van een handeling als subjectieve verrichting is.*¹²⁶

Waarop jij mikt, vind ik pas duidelijk waar jij toelichting geeft op jouw idee van het verband tussen handeling als “veroorzakingsdaad” en gevolg. Dat klinkt als een metanorm, wat in een grondslagenwerk uiteraard niet mag verrassen, integendeel. Opgelucht herken ik er wederom semiosis in:

Naar Nederlands recht wordt een gebeuren slechts dan als gevolg van een handeling aangemerkt, wanneer die handeling een zodanig gebruik van ervaringsbestanddelen behelst, dat dit gebeuren ‘redelijkerwijze’ als gevolg hiervan kon worden verwacht.¹²⁷

Voor de huidige multiculturele samenleving lijkt voorts zo mogelijk nog actueler wat jij opmerkt over

het vaststellen van de betekenis van [...] handelingen, wier betekenis bepaald is volgens een ander normenstelsel dan datgene, waarnaar die van de eigen handelingen bepaald zijn.¹²⁸

Bij nader inzien zijn het dergelijke verschillen die als evenzovele gemotiveerde concepten werken in elke dia-enneadische doorgang. Dat zeg jij reeds met zoveel woorden:

[Net]zomin is het mogelijk de bedoeling, die een ander had met het verrichten van een handeling, te vatten, indien zijn handelingen niet reeds een betekenis voor ons hebben.¹²⁹

Daar kan natuurlijk van alles en nog ernstig mis gaan, en gaat het ook, alle – pogingen tot – normering van tekenverkeer ten spijt. Nota bene (pas) opgevat *als teken*¹³⁰

heeft [een handeling] een betekenis, en [...] die betekenis [kan] geheel verschillend [...] zijn voor het handelende subject zelf en voor een ander.¹³¹

Dia-enneadische analyse toont dat betekenissen zelfs nooit overeen kunnen stemmen naar de aard van de verschillende posities van de deelnemende subjecten in hun tekenverkeer. Gebruik van het woord cultuur verhult reële verschillen dan eerder. Het verkeersmiddel van de norm mikt dan niet op een enkele betekenis, maar op een voorspelbare verhouding van betekenissen en bijgevolg verwachting van wederzijds gedrag. Jij schrijft

dat de *regeling* van de het stelsel constituerende verrichtingen tot stand komt door een *demonstratie* van zulke verrichtingen.¹³²

¹²⁶ *Norm en handeling*, p. 193.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ *Ibid.*, p. 194.

¹²⁹ *Ibid.*

¹³⁰ Deze kwalificatie ontbreekt bij Glastra van Loon. Daardoor ziet hij zich steeds genoodzaakt tot onderscheid tussen, grof gezegd, wat binnen het subject gebeurt en wat erbuiten. De geniale kunstgreep van Peirce vind ik de positionering van teken als intermediair element, scharnier. Met onlosmakelijke verhoudingen hoeft semiosis niet in termen van binnen en buiten verklaard te zijn. Als gemotiveerde concepten ‘gebeurt’ het allemaal, vooruit, binnen waardoor het lijkt alsof het allemaal buiten gebeurt.

¹³¹ *Norm en handeling*, p. 198. Op een ander tijdstip en/of in een andere situatie is het subject zelf die ander.

¹³² *Ibid.*, p. 201.

Zo algemeen gesteld, klopt het wel. Maar wanneer het ene subject ‘iets’ doet, vat het andere subject het onmogelijk klakkeloos op als vóórdoen. Daarvoor moet het andere subject ... gemotiveerd zijn. En is het veeleer niet zo, dat juist het andere subject ‘iets’ doet, dat vervolgens het ene subject als gemotiveerde opvoeder dan met instemming begroet en aldus een gemotiveerd concept van het andere subject probeert te bestendigen enzovoort?

Welnu, iedere handeling [...] bezit deze ‘normatieve kracht.’¹³³

Deze zin van jou laat zich uitstekend lezen als alternatieve formulering van de aanname dat èlk teken een verzoek tot inschikkelijkheid is. Volgens mij erken jij de consequenties waardoor het woord “norm” zijn gangbare betekenis verliest:

Een handeling immers is niet maar een bloot feitelijk incident, maar de uitvoering van een subjectieve algemeenheid bezittend ontwerp en hij heeft dit karakter, ook al is hij de eerste en ook al blijft hij de enige uitvoering van zo’n ontwerp.¹³⁴

Dat werkt dia-enneadisch, of in jouw woorden:

Mèt zijn uitvoering is een handeling [...] in zijn algemeenheid gesteld, zodat ook de erkenning (die niet meer dan een ‘toelaten’ hoeft te zijn) en de verwerping van die handeling, erkenning of verwerping van die handeling in zijn algemeenheid zijn [...]¹³⁵

... aldus op hun beurt eveneens “normatieve kracht” hebben, enzovoort.

De normatieve kracht van het handelen ontstaat dan ook niet pas door de *herhaling* van bepaalde handelingen, maar ligt al in iedere individuele handeling (in zijn verhouding tot andere handelingen) besloten.¹³⁶

Dat kan ik volgen, afgezien van problematische betekenis van “herhaling.” In dit ... verband vraag ik me wel af welke betekenis de toevoeging “normatief” heeft. Heb ik wellicht toch verkeerd begrepen wat jij met “subjectieve algemeenheid” wil zeggen? Wat mij betreft geldt algemeenheid subjectief-situationeel, dus verbijzonderd tot uniek gemotiveerde concepten per subject. Wat aldus eenduidig is, vind ik pas algeméén geldig. Het klopt altijd. Waarvoor het *niet* aan de orde is, bestáát het immers ook niet. Het veranderlijke “verband” laat jij echter onvermeld. “Handelingen,” zeg jij,

zijn [...] nooit ‘vrijblijvend’, maar komen zonder uitzondering voor onze verantwoording.¹³⁷

Een norm als verkeersmiddel dient volgens mij tevens om een bereik te bepalen, dwz de situatie waarvoor verantwoordelijkheid voor gedrag geldt en het subject aansprakelijk geacht is.

Het specifiekere onderwerp in welk kader jij je opmerkingen plaatst, is rechtsvorming en rechtspraak. Hij duidt, naar mijn indruk overigens tautologisch,

[a]ls leden van een rechtsgemeenschap [...] al diegenen [...], die aan eenzelfde rechtspraak onderworpen zijn. Dit is dus een begripsvorming [...] aan de hand van handelingen en wel van *rechtsbetrekkingen*.¹³⁸

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *Ibid.*, 202.

¹³⁵ *Ibid.*

¹³⁶ *Ibid.*

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ *Ibid.*, p. 203.

Gelet op deze grondslag

[kan i]eder individu [...] dus gelijktijdig lid zijn van meerdere rechtsgemeenschappen.¹³⁹

Mooi, dat is typisch zo'n geval van samenhangende verschillen. Jij noemt

[r]echtsgemeenschappen [...] elkaar in de individuen *interpenetrerende* eenheden.¹⁴⁰

Maar ja, omgekeerd en tegelijk zijn individuen elkaar in de rechtsgemeenschappen "*interpenetrerende* eenheden." Algemener gesteld is (dus) zgn interdependentie aan de orde. Zoals gezegd, dat laat zich volgens Metapatroons metaregel 'als het ware' ontlede en modelleren.

Uit jouw uitleg van normen volgens individuele handelingen volgt je vaststelling,

dat de grens tussen rechtsnormen en andere normen vloeiende is.¹⁴¹

Jij voegt eraan toe

slechts van rechtsnormen [te] willen spreken, wanneer de beslissing over de toepassing en interpretatie van een norm berust bij een door de gemeenschap speciaal voor dit doel in het leven geroepen en met waarborgen voor een onafhankelijke ambtsuitoefening omringde instantie.¹⁴²

Hoe het zit met de vaststelling *als rechtsnorm* geef jij daar niet aan.¹⁴³ Jij bent er m.i. vooralsnog op uit om verwarring te bestrijden die het gevolg is van vereenzelviging van norm met rechtsnorm. Jouw voorstel luidt om

'norm' ruim (ruimer dan onder juristen gebruikelijk is vooral), 'rechtsnorm' daarentegen betrekkelijk eng te definiëren [volgens] het handelingscomplex 'rechtspraak'.¹⁴⁴

Als gangbare opvatting van norm noem jij

dat deze een voorschrift (gebod of verbod) inhoudt [en dat zo t]erstond [...] de vraag [rijst], hoe normen en bevelen van elkaar onderscheiden moeten worden.¹⁴⁵

Die vraag komt mij bekend voor, gelet op mijn karakterisering van teken. Voor de zoveelste keer, elk teken vind ik een verzoek. Tja, waarin verschilt een verzoek van een bevel? Wat norm resp. bevel betreft leg jij uit dat hun onderscheid van oudsher langs de lijn van "algemeenheid resp. bijzonderheid"¹⁴⁶ gelding krijgt. In jouw analyse houdt dat (dus) geen stand. Jij kiest echter niet voor de mogelijkheid om er verder géén onderscheid tussen te

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ *Ibid.*

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² *Ibid.*

¹⁴³ Op wat Glastra van Loon allemaal nog open laat, blijkt mijn aanzet met *Over rechten en plichten met intersituationele regelkringen voor maatschappelijk verkeer* (2014) van toepassing. Overigens komt hij verderop, zij het kort, terug op zijn (p. 232) "stelling, dat iedere in verhouding tot andere handelingen gestelde handeling normatieve kracht bezit." Want (p. 232) "[h]oe wil, indien dit zo is, ooit een sociale orde tot stand kunnen komen of zelfs maar in stand kunnen blijven?" Daarvoor moet (p. 233) "de gemeenschap [...] over organen beschikken[. ...] Gezag en gezagsuitoefening zijn onontbeerlijke bestanddelen van menselijke samenleving." Lees ik daar soms iets over inschikkelijkheid?

¹⁴⁴ *Norm en handeling*, p. 203.

¹⁴⁵ *Ibid.* p. 208.

¹⁴⁶ *Ibid.*

maken. Ook dat verrast me dan weer, omdat ik jou je hele aanloop juist in die richting zie nemen. Vergis ik me zo ernstig? Ik herinner aan je stelling, hierboven al aangehaald, dat elke handeling “normatieve kracht” heeft. Over verschillende betekenissen gesproken ... Met de oplossing die jij vervolgens schetst, stem ik echter redelijk in omdat jij daarvoor o.a. de “rubriek [...] zowel imperatief als normatief”¹⁴⁷ instelt. Door overige rubrieken leeg te laten komt dat op hetzelfde neer, nietwaar?

Wat ook jou m.i. parten speelt, is dat jij ondanks herhaald besef van stelselmatigheid de, ik zeg maar even, betekenislast louter probeert te laden op een enkelvoudig teken. Een enkel teken biedt echter onvoldoende tekening voor eenduidige bepaling van betekenis. Daarom maakt het ene subject een situationeel object *als teken* met een signatuur plus context. En het andere subject herkent in een situationeel object *als teken* een signatuur plus context. Om te beginnen is het al zeker dat het gemaakte situationele object (door het ene subject) nooit precies hetzelfde is als het herkende situationele object (door het andere subject). Daarom is dia-enneadische dynamiek kortcyclisch (zie figuur 2). Over en weer toetsen de subjecten op basis van hun indruk van – mate van – inschikkelijkheid door de ander, of de eigen tekens toereikend zijn.

Jij geeft overtuigende argumenten waarom het schema van “algemeenheid resp. bijzonderheid” niet helpt om verschil tussen norm en bevel te duiden. Het hangt er immers maar vanaf. Maak expliciet waarvàn het afhangt. Het aanvankelijk geanalyseerde teken in sommige configuraties kan dan als norm gelden, in andere configuraties als een bevel. En, ja, daar kunnen verschillende subjecten uiteenlopende opvattingen over hebben tot en met hetzelfde subject in de loop der tijd. Het subject zelf behoort (immers) tot relevante configuraties.

Vanuit een referentiekader dat tekenverkeer voorop stelt, is de noodzaak van “een anders gerichte analyse” zelfs evident:

[B]evelen en normen [moeten] worden beschouwd naar de wijze, waarop zij een rol spelen in de bepaling van interindividuele verhoudingen, d.w.z. naar de wijze, waarop zij functioneren in de verhoudingen tussen individuen.¹⁴⁸

Ik merk op dat situationele relativiteit geldt voor semiosis in het algemeen, zodat het duidelijker is dat “bevelen en normen” daarop beslist géén uitzondering vormen. En verder is het zo, zoals ook jij met zoveel woorden beschrijft, dat het ene subject zijn teken weliswaar bijvoorbeeld als norm – wat dat ook is – kan bedoelen, maar dat het nog maar de vraag is of het andere subject a. dat teken en er b. de bedoelde norm in herkent.

Intussen opper jij daar met “verzoek” terloops nog een rubriek. Door omstandigheden onvoldoende te laten ‘spreken’ zie jij je genoodzaakt om vervolgens (ook) verzoek te onderscheiden van norm en/of bevel. Ik houd het erop dat elk teken een *x* tot inschikkelijkheid is. Door zulke radicale veralgemenisering is een treffende naam voor *x* nu eenmaal problematisch. Klopt, dat is een duidelijke aanwijzing voor door-en-contextualiteit van tekengebruik. Enfin, die slogan bedacht ik oorspronkelijk in het Engels: every sign is a request for compliance. Wat de woordkeuze voor *x* ook is, wat telt is het teken als verkeersmiddel en de aard van het verkeer, te weten wederzijdse *middellijke* beïnvloeding.

Voor jou geldt een norm onafhankelijk

van een bevoegdheid van de eventuele steller van die norm.¹⁴⁹ [... E]jen zodanige steller [kan] in vele gevallen in het geheel niet [...] worden aangewezen.¹⁵⁰ [... D]je

¹⁴⁷ *Ibid*, p. 211.

¹⁴⁸ *Ibid*.

¹⁴⁹ *Ibid*, p. 212.

specifieke functie der norm [...] is [...] de bepaling [...] van de verhouding(en) *tussen geadresseerden* [...] door te bepalen, *wat enkelingen in hun omgang met elkaar van elkaar mogen verwachten*.¹⁵¹ [...] Rechtsnormen [...] bepalen, op welke wijze handelingen met elkaar gecombineerd mogen worden[, d.w.z.] regelingen van verhoudingen tussen subjectieve verrichtingen.¹⁵² [...] R]echtsnormen moeten relaties tussen handelingen van verschillende subjecten regelen, d.w.z., bepalen wat legitieme verwachtingen zijn van de één omtrent het handelen van de ander ten opzichte van het zijne.¹⁵³

Een norm betreft aldus wederzijdse verzoeken tot inschikkelijkheid om complementair gedrag te bevorderen. Daarover zijn we het grondig met elkaar eens. Naar mijn idee maak jij het echter nodeloos ingewikkeld met onderscheid tussen gedrag en verwachting. Wat mij betreft is ook verwachting gedrag en voorzover een verwachting tot een norm herleidbaar is, speelt ook dat gedrag – inderdaad – mee voor het verkeersverloop.

Het zou natuurlijk kunnen, want passend bij jouw oriëntatie op (overheids)rechtspraak, dat jij impliciet – slechts – het publieke domein, de openbare orde e.d. voor ogen hebt. Dat verklaart waarom jij zoveel nadruk legt op “legitieme verwachtingen”¹⁵⁴ die met een norm gepaard gaan. Want wat

de rechter [...] van anderen onderscheidt [... is] het feit, dat hij de beslissende bevoegdheid heeft te bepalen of verwachtingen legitiem zijn en of handelingen legitieme verwachtingen vervullen, ja dan neen.¹⁵⁵

Maar, eh, geeft de rechter daarmee dan een ... bevel? Of/en helpt hij de (rechts)norm te verduidelijken? Nee, dat bedoel ik niet flauw.

Nadat jij uitvoerig over je normbegrip uitgeweid hebt, keer je terug tot wat jij eraan ten grondslag ziet, handeling. Jij beschouwt dat als het

phenomeen [...] voor alle het terrein van de menselijke cultuur bestrijkende wetenschappen.¹⁵⁶

Jij kiest die algemene insteek

[om]dat in de huidige stand van ontwikkeling der sociale en/of cultuurwetenschappen de taakverdeling nog in belangrijke mate door toevallige omstandigheden bepaald is en de grenzen tussen de diverse takken van wetenschap nog om de paar jaar verschoven, opgeheven of opnieuw getrokken worden.¹⁵⁷

Dit geldt onverminderd, waarbij ik opmerk dat fragmentatie door synthese gecompenseerd moet zijn. Dat is het extra belang van een bepaald “phenomeen” ter oriëntatie, een oriëntatie die m.i. op z’n algemeenst daarom een semiotische moet zijn. Want (ook) jij bedoelt met handeling consequent “een subjectieve verrichting” waaraan “een handelingsontwerp” te grondslag ligt en waaraan dus het subject met zijn kenvermogen aan te pas gekomen is. En dat gebeurt onherroepelijk met semiosis. Niet alleen voor gedrag (lees ook: handeling), maar voor alle elementen van de semiotische enneade geldt, reflexief dus, dat

¹⁵⁰ *Ibid.*

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 213.

¹⁵² *Ibid.*, p. 216.

¹⁵³ *Ibid.*, p. 231.

¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 215.

¹⁵⁵ *Ibid.*

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 249.

¹⁵⁷ *Ibid.*

men [ermee] slechts theoretisch in het reine kan komen door het fenomeen zelf tot maatstaf van zijn onderzoek te maken.¹⁵⁸

Jijzelf rept van

kennis van het handelen *als handelen*. [...] ¹⁵⁹

Kortom, semiotiek als wetenschap van het teken *als teken* komt onmiddellijk neer op wetenschap van gedrag *als gedrag*, enzovoort.

Dit alles is in de grond van de zaak zó eenvoudig, dat het triviaal is en het zou zeker geen vermelding verdienen, indien een de betekenis van tekens ontologiserende, traditionele] beschouwingwijze op dit punt niet grote verwarring had gesticht.¹⁶⁰

Het is blijkbaar toch lastig genoeg om te beseffen, en al helemaal om ernaar te ... handelen. Anders zou informatiekunde als onderdeel van semiotiek veel verder zijn. Sterker nog, als zodanig bestaat informatiekunde (nog) niet eens. Ik vrees dat er niets eenvoudig aan is om dat te veranderen. Een moeilijkheidsgraad betreft m.i. reflexiviteit:

[de] methode van onderzoek [...] van de wetenschap van het handelen bestaat hierin, dat [deze wetenschap] te maken heeft met een materiaal, dat *naar zijn (eigen) betekenis* en niet door objectiverende beschrijvingen bepaald moet worden.¹⁶¹

Daarin ligt besloten dat absolute kennis een illusie is. Wie dat als mislukking ziet, begint er niet eens aan; hij kan zelfs iedereen fel bestrijden die zich er wèl aan waagt en daardoor gauw als bedreiging van zijn schijnzekerheid doorgaat.

Het is natuurlijk ook helemaal geen wetenschap in de zin van afstand houden in overigens vergeefse pogingen om zgn verstoringen te elimineren.¹⁶² Integendeel, en jouw eerdere bedenking tegen empathie en met betrekking tot wilsbegrip ten spijt, het gaat om

phenomenen *gezien vanuit het gezichtspunt van degenen, wier handelingen men beschouwt*. In dat gezichtspunt kan de onderzoeker zich verplaatsen, doordat en voorzover hij met die ‘anderen’, wier handelingen hij beschouwt, *kan samenhandelen*.¹⁶³

Dat gebeurt dia-enneadisch, denk ik dan zo. Jij houdt het nog op “de betekenis van de handeling,”¹⁶⁴ maar er bestaat geen enkelvoud. Met zijn semiosis is er betekenis voor èlk subject. Ik wil dat best, zoals jij doet, als volgt opvatten, te weten dat

[d]e betekenis van een handeling [...] bepaald [is] door zijn verhouding tot andere handelingen.¹⁶⁵

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 251.

¹⁶¹ *Ibid.*, pp. 252-253.

¹⁶² Ik heb overigens überhaupt niets op met – pogingen tot – grensbepaling van zgn wetenschappelijkheid. Verder verdampt m.i. het onderscheid tussen natuur en cultuur dankzij oorzaaksoorten. Semiosis is aldus herkenbaar als netzo natuurlijk, alleen anders. Zie ook o.a. mijn opstellen *Multiple axiomatization in information management* (in: *PrimaVera*, working paper 2002-6, Universiteit van Amsterdam, 2002) en *Information metatheory* (in: *PrimaVera*, working paper 2003-12, Universiteit van Amsterdam, 2003).

¹⁶³ *Norm en handeling*, p. 253.

¹⁶⁴ *Ibid.*, p. 257. Verderop merkt Glastra van Loon op dat (p. 259) “[v]oor de sociale wetenschappen [geldt], dat de handelingen die hun object van onderzoek uitmaken, zullen moeten worden opgevat als betekenis-eenheden van een normatief bepaald stelsel.” Ik zou ruimer gemikt zeggen, van een verkeerstelsel. Dat moet dan o.a. verduidelijken welke normen daar van belang zijn (terwijl de onderzoeker zo zijn veranderlijke motieven heeft).

¹⁶⁵ *Norm en handeling*, p. 258.

Elk subject kent daarvoor dan ‘zijn’ verhoudingen, wat dus niet objectief kàn zijn. Een handelingscombinatie als een configuratie, nou ja, “handelingsontwerp” dan, noem ik een gemotiveerd concept. Dat is daarom eigenlijk het enige dat ik van jou alsmàar niet begrijp, ik bedoel jouw afwijzing van de associatie van betekenis met ... “subjectieve bedoeling.” Elk subject heeft toch zijn eigen, zoals jij ze noemt, “handelingsontwerpen”? Waarom doet hij de ene handeling wel, en zoveel andere handelingen niet? Hoewel wij dat niet kunnen nagaan, kunnen we toch niet zonder teleologische veronderstelling ervoor? Een handeling is toch niet willekeurig in de zin van dat het netzogoed welke andere handeling dan ook had kunnen zijn? Jij gaat niet verder dan erkenning van

een aanwijzing voor de aanwezigheid van [een] subjectieve intentie,¹⁶⁶

maar *als intentie* (lees ook: motief) is er toch oorzakelijkheid in het spel? Dat iets *als zodanig*, dus als motief, onkenbaar blijft, is iets anders. En als jij voortdurend maar wil zeggen, dat iemand op grond van een motief niet mag worden veroordeeld, volg ik je weer graag. Want, nogmaals, enig motief blijft als zodanig onbekend, principieel, stelselmatig. Als we daarentegen doen alsòf het bekend is, is in elk geval dat zoiets als een misdrijf.

Waarop jij voorts nog maar eens fijntjes wijst, is

[m]isschien wel het verbluffendste gevolg van de veronachtzaming, die de rol van het handelen en van het tekengebruik in het kenproces [...] te beurt gevallen [is, te weten] dat men ook de functie van het *leren* in dat proces over het hoofd heeft gezien.¹⁶⁷

Wie het mij vraagt, leren heeft toch ècht àlles met motivatie te maken. Want leren is o.a. selecteren. Waaròm het ene wel en het andere niet? Kortom, passende focus. Zonder leervermogen geen, nota bene, veranderlijk aanpassingsvermogen. Voor jou lijkt, jij noemt het al eerder, demonstratie genoeg, vóórdoen. Zo eenvoudig gaat het natuurlijk niet. En het moet ergens mee beginnen, indien

wij handelingen (als subjectieve verrichtingen) slechts ‘verstaan’, voorzover wij de normen, die hun verhoudingen regelen, kennen.¹⁶⁸

Als jij dat niet in – een kiem van – een motief ‘wil’ zien, waar dan? Als semiosis met het subject in kwestie begint, prima, maar waar ‘begint’ dat subject in kwestie? Zonder vóóronderstelling van irrationaliteit (lees ook: axioma) kunnen we niets leren. Daarmee vind ik jouw op één na laatste zin van *Norm en handeling* in overeenstemming:

De van verwerkelijkte kennis uitgaande vraag naar de ‘oorsprong’ der kennis kan ons altijd slechts *mogelijke*, nimmer *noodzakelijke* wijzen van subject-zijn onthullen.¹⁶⁹

Nou ja, suggereren ...

dr ir [Pieter Wisse](#) is oprichter en directeur van [Information Dynamics](#), ontwerp- en onderzoeksbureau voor civiele informatiekunde. Hij was research fellow van PrimaVera, tot opheffing ervan het onderzoeksprogramma informatiemanagement van de Universiteit van Amsterdam.

oktober 2015, webeditie 2015 © Pieter Wisse

¹⁶⁶ *Ibid.*

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 259.

¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 267.

¹⁶⁹ *Ibid.*, p. 273.